

ЮРА ШКРУМЕЛЯК

ПОЇЗД МЕРЦІВ

Львів, 1921.

П. Ковжун

ЮРА ШКРУМЕЛЯК

ПОЇЗД МЕРЦІВ

КАРТИНИ ЖЕРТВ І ТРУДІВ

ЛЬВІВ — КИЇВ
НАКЛАДОМ ВИД-ВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА"
1922

ДРУКАРНЯ СТАВРОПИҐІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА

Писано 1920 року, в місяці падо-
листі, на вічну память і славу жертв
і трудів українських воїнів.

Прольоґ.

Темна ніч осіння — мріє про загублену весну, і вітрами-бореями пролітає, завиває, блудить сонна по степах.

Пролетить понад могили, де спочило, полягало товариство золоте — то пристане, наче слуха, чи часом не обізвуться ті мертвецькії палати.

Тихо! Наче хтось говорить! Наче рушилась земля... Глянь, з могили на вороних вийшли — хто це? Опирі?

Ні! То мертвії гетьмани, сотники та осавули, встали на военну раду... то настав Задушний День!...

Повставали. Згомоніли. Здоровлять оден одного.

— Що чувати? — Ой, не знати...

— Поспитаймо темну Ніч!

— Наша Мати! Одинока нас ти бачиш заєдно. Наші болі, наші жалі ти провідала наскрізь.

— Ти одна пізнала тайну, що гнете нас по могилах, ти одна лиш полекшити зможеш наш важкий тягар...

— Розкажи нам! — Що нового? — Як минула весна й літо? — Чи почав хто теє діло, що на його ждемо ми?

— Розкажи! — Нам лекше стане, як дізнаємось, голубко, що хто небудь з наших внуків в наші поступив сліди...

— Розкажи, чи нашій Ненці лекше в світі поживає, чи голодна світом блудить, чи достатком хліба має? чи посіяв хто пшеницю?

— Слухайте! — Говорить Ніч... — Маю радісну я вістку, вже давно я жду на вас! Та така вона весела, та така вона розрадна, що яснійший перед вами стане темний світ...

— Так, посіяли пшеницю вірні ненчиві сини, і зійде вона богата, і зійде вона врожайна, як *ні*коли не сходила на вкраїнськім чорноземі.

— Бо не жалував погною ваш дбайливий, юний внук, — він вам власними кістками й кровю сполокав почву.

— Гляньте ви навколо себе! Ось вам дорогий погній! Розрослося по Вкраїні сорок тисяч могилок...

— Вже зійшла густа пшениця, та буйна вона, буйна! Незабаром вже настануть пребагатії жнива!

— Ой, боюся я, сестрице, — каже старший отаман — чи на те багате жниво та наспіють дужі женці!

— Ой, доспіють і поспіють, не лякайся, отамане, жнива лекші, як сівба...

І понура Ніч осінна стала вітром завивати, і дощами накрапати, стала дива повідати, дивним гостям з того світа...

Ой, та стала їм казати, як дбайливі їхні внуки до твердого чорнозему засукали рукави... Як ні бурі не боялись, ні дощів, ні злив, ні грому, як справляли свою ниву під грядучії жнива.

Ой, та стала їм шептати, як знесилені лягали їхні внуки на ріллі, — і який вони лишили своїм дітям заповіт...

І поволі веселіли отаманські обличчя, і здавалося, що Сонце вже зійшло в мертвих очах.

І здавалося, що мертві стануть вмить поруч з живими, та зі срібними серпами підуть правнукам на поміч...

Бо доспіють незабаром пребагатії жнива, треба буде ніч не спати, жито жати, — і пшениці лан широкий — ой, робітний буде день!...

І понура Ніч осінна стала вітром завивати, — і дощами накрапати, стала дива повідати... Як ні бурі не боялись, ні дощів, ні злив, ні грому, як справляли свою ниву під обильнії жнива.

ПЕРЕХІД ЧЕРЕЗ ЗБРУЧ.

Ой, та зажурились стрільці січові,
Як Збруч річку проходили
Хоч тільки народу впало за свободу,
Встояти не було сили.

Р. Купчинський.

...Був гарячий день 15. липня. На західному обрію неба стали чорні хмари і чути було гуркіт дальших і блищих громів. Та не дощові це були хмари і не з блискавками громи. Це курява чорна — пречорна з під ніг наших підбитих та копит кінських поранених вставала, аж до хмар — за хмари, до неба досягала...

І не громи це били із заходу й півночі. То ворожі гармати захланні стріляли, нам останній клаптик рідної землиці відбирали, нас бездомних за ріки, за гори з рідної хати проганяли.

Почорніло від куряви наше стрілецьке тіло біле. Спопеліла наша ясна зброя, гей спопеліла, порохом їдким припала.

Від боротьби кервавої-завзятої з ворожою перевагою охляли наші сили, від голоду і неспаних ночий притьмилася бистрота очий наших.

Вже нога не ступає легко, вже рука не знімає кріса на ворога — а хочби і зняла, чим буде стріляти?...

Не ганьбіть нас, рідні ниви, лани просторі галицького Поділля! Не нарікайте батьки і матері! Ми держалися, гей, як держалися! Хай скаже про це Чортків, Тернопіль, хай посвідчать славні Бережани. Вони бачили добре наші зусилля, наші труди надлюдські.

По пять куль ми подіставали, і чи можна було держатися більше як два дні — перед перевагою подвійною, або потрійною противника, що дістав набоїв по 120!?

Лисоня вам скаже про нашу завзятість; а найкраще вам розкажуть могили густі стрілецькі тих, що без набоїв ішли на приступ. А між ними четар Сидір Данилович — з Березова, священика дитина... і хорунжий Василь Свидрик і десятник Свидрик оба рідні брати і Когут молодий хорунжий. Там вонис почивають — і чимало наших.

Держалися ми до останньої каплі, до останнього стрілу — і стали відступати, рідну землю на поталу напастників лишати.

Гей, нещасний то день 15. липня! Уберіть ви в той день чорну жакобу — і неговоріть до нікого слова. І сумно віддайте поклін жертвам, що впали за вас на вівтарі — від Сяну, Хирова, Городка, Рави Руської — по Борщів тай Іване Пусте. Поведіть дітий своїх на їхні могили, хай уквітчають їх цвітами та слухають великого Заповіту.

Хай всякне він у їх кров діточу — і хай так зростають з почуттям святого обовязку.

Відступали того дня три наші корпуси, відступали на три шляхи. З болем у серці — та з, свідомістю чести, що сповнили свою повинність як можна було — до краю...

А над вечір станули над Збручем — рікою і поникли головою. Обернулися ще раз до заходу — там дими по селах вставали, плачі-

ридання в гору підлітали, борцям втомленим звіщали, що вже лютий час настав, чужинець останній повіт Рідної Области забрав, — великий глум нашим святощам завдав.

І половина з нас долів упала, рідну землю цілувати — пращати. Бувайте здорові, лани широкі, — золотисті, — не будемо вас цього літа жати! Бувайте здорові, трави шовкові, не будемо вас косити.

Бувай здоров Дністре, Пруте, Черемоше! Будьте нам здорові ви Карпатські гори, тиха Чорногоро! Не будем вас оглядати, як будете снігом ледом замерзати.

Бувайте здорові батьки й матері старенькі, жінки і дівчата зажурені, брати засмучені, діти залякані! Пропала наша радість, на довго пропала.

А половина з нас жалеви краю не знає, голову в долоні ховає, плаче — гірко плаче — ридає, — через Збруч річку броду шукає — землі рідної пращати не бажає, бо не може — з великого жалю, що йому краю не має.

А як сонце червоне нам заходило, нас тоді сто тисяч ріку переходило — і сто тисяч сердець в нас занило — з великого болю... А за нами плачі — ридання, стони, — нас пращали — мов у гріб ховали — міліони...

ЗА СОБОРНІСТЬ.

...Ви знали, що на тій святій дорозі
Не сміє вам у серце проникнути
Давне життя; ви стали на порозі
Нових стремлінь,—новими слід вам бути.

Дунаївці на Україні, при кінці липня 1919 р. Сонце щойно зійшло, небо без хмаринки, заповідається чудесна погода. Коби тільки не густий, сірий аж жовтий порох, що вже вспіли збити вчасні підводи. Гей, колиб тільки не той їдкий порох, що хмарами знімається над широкими українськими шляхами! Гей, дався той порох добре в знаки стрілецькій втомленій груді!

— На роздоріжю серед місточка, — що бачимо? Вистроєні ряди галицьких сотень, готових до походу. Чи можна повірити, що ті самі помучені тіни, що заледви десять днів тому лишили за собою свій бідолашний край, ті самі стоять тепер свіжі, бадьорі, готові до походу — не на спочинок — але до бою з другим ворогом — большевиками! Так, це ті самі, що недавно перейшли Збруч, щоби відпочити по надлюдських трудах нерівної боротьби та набрати сил до дальшої борні. Щоби відпочити — в гостях у свого брата.

Та не було часу відпочивати... Двір рідного брата загрожений зі всіх боків ворогами — треба ратувати його, ратувати, добуваючи останніх сил..

Бо брат це рідний. І коли ми поставимо його на ноги, він тоді не дасть нам пропасти. — Вичистити широку Україну від ворожої орди, здобути матір українських городів, подати руки братам-Полтавцям, Чернигівцям, Кубанцям — ось наше найблище завдання. А потім — та це вже дурниця! Через Київ просто до Львова!...

І не схотіли ми довго відпочивати. Не ждали ні на приобіцяний однострій з Румунії. ні на українську скіру на чоботи... таж ми не діти... Треба, то треба, — підемо й босі й, голі. Дайте тільки трохи хліба. Не чекали ми й на підвищення плати після норми наддніпрянської армії. Суета! Вперед збудувати хату — а опісля вже порядкувати внутрі.

І пішли ми на ново у боєвий тан; і станули в ряди, якби нічого. Сильні, тверді вони — і непохитні. Ті самі, що й там — під Городком і Довгомостисками... Тільки трохи споважніли, тільки трохи посумніли, — а завзяття стало більше понуре, камяне.

Не чути веселих жартів, як там... у рідних окопах, — і пісні притихли, якось не складаються, стратили свою звучність.

За те карність прибула. А це головне! Що було нездале духом, не вигревале, патріотично несвідоме або нетовариське, це лишилося по тім боці, або нікчемно втікло вже звідси. Лишилося добірне товариство, шумовиння відпало.

І до своїх старшин почулися тут стрільці блищими, рідніщими — братами. Там підкопували їх довіря якісь ворожі, рафіновані інформації — про зраду, мниму продажність і нещирість „панів офіцирів“, — тут — за Збручем, це все відпало.

Старшина переніс і перетерпів те саме, що й простий стрілець, гинув у останніх боях густійше як його рядовик — і доказав коштом тої посвяти свою щирість і братерство. От тим то половина тої сили, що була там, значить тепер більше, як попередно подвійна численністю армія. Держить її свідома карність, і щирість у взаєминах старшого з молодшим, інтеліґента зі селянином. Щож нам тепер добути Проскурів, Жмеринку, Винницю, Козятин, Київ! Тільки скорше, скорше, скорше!

— Перша сотня, позір! — Руш!

Пішли. Одна за другою. Два куріві — вісімсот крісів — під Бережанами було ще 1.600! Пішли на Проскурів. — Саме в цю годину вирушують сотки таких сотень ріжними шляхами на схід і на північ — і пруть, пруть непереможно вперед.

Хочете бачити ті шляхи? Загляньте до Начальної Команди. В одноповерховій камениці при головній дорозі розташувався саме штаб ґенерала Тарнавського. Іде вже горячкова робота. Ніхто немає хвилі злишнього часу. Від стола до стола, від карти до карти...

Що хвиля дзвонять телефони.

Галльо! — Начальна!

Галльо! Тут третий корпус! Сема бригада Бізанца зайняла цеї ночі: (вичисляє місцевости). Відзначилися: сотник Волощук, сотник Чарнецький ..

Галльо! Тут перший корпус! Ми готові! Чекаємо дальших диспозицій!

— Хтось просить в сотника Турчина кватири.

— Пане товаришу, шкода шукати; переночуйте де будь. Ми завтра вирушаємо до Вару а потім до Винниці!

— Але Винниця ще не занята!

— То буде — доки ми доїдемо...

Дехто біжить до вікна. Переїзджає батерія полевих гармат отамана Колодвицького. Кові як змії; ледви їх держать гарматчики, що їдуть з питомою собі гордістю.

Їде Колодницький. Поважний, строгий, інтелїґентний.

Всюди гамір. наклпкання, ділові розмови. донесення, урядові звіти, тут і там лайка, добродушна, вояцька лайка. На всіх видно поспіх, — начеб кождий говорив собі в души: зроблю скорше тут — то скорше буду там...

Тільки скорше, скорше!

В КИЇВІ.

...Буде Київ, наша мати,
Добре памятати,
Як вдарили за мостами
Галицькі гармати!

Київ, 31. серпня...

Ось, де ми опинилися по одномісячній офензиві! Де занесла нас стихія безстримного наступу! В серце Великої України! Побачили сини Галича Золоті Ворота, — усміхнулася до них Десятинна Церков... Привитали нас діти і старці цвітами, окликами — слава! Вмаїлася наша Мати синьожовтими хоругвами, заквітчалася львами, тризубами. Замаяли наші прапори, ткані і вишивані у Львові, Галичі, Коломиї, Станиславові — та посвячені в Розвадові, в Коші Січовому. Залунала наша пісня рідна і сплелася з піснею братів наддніпрянських, як сестриця з сестрицею! Залунала — та вдарила вулицями, як та хвиля берегами.

Гей, та не довго вона лунала... Заледве день і до півночі...

Не судилося Тобі наша Мати, довго свято святкувати. Не судилося в себе своїх дітий гостити, на нічліг приймати! Не судилося Тобі діток своїх обіруч обняти. Бо одну тільки руку

Ти нам подала, Ненько, а другу забула, — її ворожа сила в ярмо замкнула, навала зрадлива царського ватажка в кайдани стягнула..

І прийшлося нам хлібом сіллю із другим ще гостем, непроханим, нежданим ділити І прийшлося нам з Дніпра Словути зі спільного шелома з царським генералом водиці напити...

Не даром же в Тебе, Київе, наш славний, церкви золочені і сади зелені і води Дніпра бистротечні, не даром же Ти житом-пшеницею густо заквітчаний... Бо бачиш, що кождий проханий чи не проханий — в твої двори заїзджає, себе князем, опікуном твоїм називає, твоїх дітий, правних панів ланів твоїх широких, в ярмо запрягає, Тебе на своє перевертає.

Бо що ми тільки одного наїздника з північної, холодної Росії — з твойого двору тесаного, золоченого, прогнали, а вже другий, що його суперником себе взиває, — твої брами високі втвирає, себе твоїм спасителем називає — і з нами славу-честь ділити бажає.

Ось зійшовся він з нами на широкій Софійській площі, що вміє про нашу давню слазу і могучість розказати, — і наче Юда зрадливо нам руку подав — і поцілував. Та став просити нас, Галичан, до спільної з собою трапези, з ним хліб сіль поділити, та з одної чари побіду над спільним ворогом запити.

А тимчасом на вулицях Київа широких — щось там непевне коїться. То царсько-генеральські золотопагонники синьожовті хоругви, наші прапори, із веж і з домів і з вікон скидають, — нашої слави, гордості, справности боєвої знати не бажають. І Галичане недобрим за недобре відвічають, знак російської навали, „трикольори“, ломлять, зривають, „Єдиную Неділимую“ ганьблять, недобрим словом висмівають. І від разу

видно, що згоди між нами не буде — тай віри один другому не пійме. Та зрадливі добровольці-денікінці ніби то нас до згоди намовляють, те все малим непорозумінням називають — і доброї ночі бажають...

В нещаснуюж ти годину вродився, ґенерале царський, і в недобру хвилину — бо подлоти злий дух в тобі чимало насіяв, — та надмірної пихи, неоглядної. В недобру хвилю ти, юродивий, на київській, нашій прабатьківській землі, Росію Єдину Неділиму будувати захотів, під нашою допомогою иншого, тобі гідного ворога прогнав — і сам твердою ногою на землиці не став, і нам в рідній хаті розгоститися не дав. І згубив ти, нещасний, себе й нас своєю захланністю неситою, подлостю нечуваною...

Щойно Галичане на сон твердий полягали і по трудах боїв останніх заснули, — твої офіцири посіпаки подлую хитрість вчинили: нас сплячих скорострілами, батеріями окружили, дорогу нам, над усе дорощу, зброю пограбили, нас безборонних побудили, обдерли, ограбували — у полон загнали.

То Галичане по невчасі великую зраду пізнали, той час годину проклинали, як з тобою, клятий Денікіне зійшлися.

І так злетіла наша честь і слава — і радість велика — і знову присіла, свойому горю, удареви нежданому, несподіваному, назви дати не вміла.

ПЕРШИЙ УДАР.

...Ой, чи нас у темну нічку мати породила,
Чи в далеку доріженьку не благословила...
Чи нам зілля не святила в ночі серед поля. —

Одурила ти нас, надіє добра, одурила, як мачоха недобра дитину невинну, як хлопця молодого дівчина досвідна... а ми так надіялися... а ми так вірили! Граєшся з нами, мов з дітьми недорослими, химерна доле. Тільки покажеш нам зріле яблоко щастя і ми вже його ось-ось маємо схопити, ти ховаєш його дбайливо — і смієшся з нашого розчарування ..

По трагічній боротьбі за рідну волость ми не спочили. З одної боротьби пішли ми в другу, тільки змінили фронт. А та друга боротьба зарівно важна для рідної України, зарівно гаряча, завзята, зарівно кервава як і перша. Кинулися наші галицькі полки на північну горду, поперли її на перед облавою, як у тій пісні співається. Хотіли тим стихійним наступом, тим кервавим пожертвуванням себе за соборність українських земель — показати, що Галичане уміють дивитися на українську справу і широким, загально українським поглядом, а не „крізь вузкольокальний патріотизм“, як говорили досі деякі недорослі критики.

І показали. Ціною крови показали. Стратили ми свою землю галицьку, та не стратили надії на відзискання її, бож є прецінь ще широка, безмежна Україна за нами, яка пригорне нас і вигодує, як мати діток рідних. Показали ми себе рідними, не чужими, бо як ішли над Сян — так пішли і над Дніпро, з однаковим завзяттям, однаково не оглядаючися на ніякі жертви ні кров!

Тільки гірка, недобра доля, що веде нас вже з давна до погибелі та невдач, тільки зла доля, супротивна, не знати, за які прокляття не дала нам дійти до вимріяної цілі, до золотих приворів благословенної святині — святині волі. Вона то стала кидати нам наче на кпини одну колоду за другою під наші ноги струджені, на наші стежки тернисті, неозначені, незмірені.

Здавалося, що привикли ми вже до всякого лихоліття і до переслідувань людських і нелюдських; здавалося, що грудь наша загартована не тільки на холод, голод і кулі ворожі сталеві, але й на невдачі та супротивності долі недоброї—злої ми думали, що вже ніщо не може нас зломити.

А тимчасом не знали ми, що це все тільки початок недолі, тільки вступ на шлях колючий, кремінистий, тільки передсінок до пекла. — Бо прийшли на нас удари страшні, неждані, неочікувані, як велика хвиля гураґанна на спіненому морі. І стали вони падати на нас один по другім, як вистріли огненні огню барабанного, а зненацька, несподівано, як громи в осінну днину погідну, як град густий тяжкий мов олово у ранну весну на ніжну озимину зелененьку.

І не було тим ударам стриму.

Годі описати, у як трудному становищі найшлася наша армія по подлому підступі Денікіна. Досі, були направлені всі стратеґічні пляни і всі обрахунки наших военних сил і техніки на один

бельшевицький фронт. — Тепер несподівано треба було створити і другий — проти дотеперішного стратегічно фактичного союзника Денікіна. Треба було негайно стягнути всі запасові частини на саму фронтову лінію — так, що фронтових частин не було вже ким змінювати, не було як посилати на відпочинок. І подвоїлися наші неспані ночі, наші бойові дні. Подвоїлися наші жертви й міра дорогої крови.

Досі мали ми до діла з ворогом, хоч і неслабим і досить здисціплінованим, та за те морально прибитим через це, що він почував, що воює з двома завзятими противниками, які хоч не є щирими приятелями, то все таки хвилево лучить їх одна воєнна тактична ціль; ці противники підпомагають себе хотяйби мимоволі і тому їх побіда над спільним ворогом є правдоподібніща. Тепер та моральна перевага не то, що цілком пропала, але ще й змінилася в нас на загальне пригноблення, яке наступає в кождої людини наслідком всякої невдачі; противно в ворога зросла самопевність і відвага ізза роздвоєння по противній стороні.

Те саме, що про нас, можна ще і в більшій мірі сказати про Добровольчу Армію Денікіна. Вона й так не представляла ніколи тої вартости і боєздатности, що Галичани, хоч свого часу доходила до двіста тисяч — а тепер була вже так здеморалізована ізза хвилевих удач а опісля ізза застою у Київі, що про неї можна було з гори сказати, що незабаром розлетиться. Символом зарозумілости і подуфалої неоглядности Добровольців був сам ґенеральний штаб Денікіна, що в своїй короткозорости допустив до розриву з таким стратеґічним союзником — і до боротьби з таким очайдушним тепер противником, яким стали власне Галичани.

Наш Галицький Штаб не спочивав і не тратив надії. Останками сил организував другий фронт і постановив боротися. І не було нігде, в ніякій галицькій частині, найменшого спротиву; не було чоловіка, який би сказав, що це буде завеликий для нас тягар, ми того не подоляемо. Ні, — всі знали, що іншого виходу нема, на компроміси йти не можемо з ніким, бо один воріг такий самий подлий і беззглядний як і другий, тільки не знати, котрий з них гірший. Всі чули невмолиму конечність боротися, боротися до остатка.

І були би боролися і навіть певно з успіхом, бо і на далі першим, вартніщим, під оглядом відпорности ворогом був большевик, а Денікін був живим трупом, штучно зліпленою масою, якій вистарчив би один сміливий наступ. Та не судилося. Обставини зложилися так, що спаралїжували в зародку всю кращу охоту галицького командування і жовніра. Падали колоди — одна по другій, що загороджували доступ до цїли; отвиралися пропасти, що ділили нас від обіцяної землі, відбирали нам з кождим днем частку останньої надії.

Перегрупування армії, яке скінчилося при кінці вересня, — і новий стратегічний плян боротьби на два фронти — стрінулися з ворогами іншого рода, які хоч і не зі зброєю в руках, але іншим робом, поволі але невмолимо, поконують всякі людські зусилля. Ось вони.

Настала саме дощево осінна плюта. З початком жовтня почав падати дощ зі снігом; глиняні українські шляхи і чорноземні поля розмокли, утворили одну незглибиму масу клейкого болота. Зимно, дощове, осіннє зимно — проймало до кості неодітих стрільців. Байка — неодітих! Але більша половина а радше три четверті були

босі, буквально босі. Вже в Галичині дошкулював нам брак чобіт, — а до цього часу знищилося і те, що було. Цілий наступ на Київ, що трівав місяць, припав саме на час посухи і тепла, так що стрільці йшли переважно босі. Тепер одначе годі було. З виїмком більшої половини II. Корпуса що здобув у Бердичеві дещо обуви, решта Армії була боса.

Всякі приречення та обіцянки з боку інтендантури УНР. остали тільки обіцянками, обув з Румунії лишилася й до нині жартом, а однострій з Франції чи з Америки — леґендою.

Попри те все стала в душу стрільця закрадатися певна зневіра. З Галичини доходили чим раз страшніщі вісти; стало також відомим, що і в Камянці, до теперішнім осідку отамана Петлюри і Диктатора Петрушевича коїться щось недобре. Якісь темні духи стали розсівати між стрільцями вісти про незгоду обох зверхників, про нельоґічність такої подвійної зверхности взагалі; то на сторону Петлюри, то Петрушевича переконувано стрільців — так, що упередження Галичан до Придніпрянців і на оборот — росло з кождим днем. Однак це ще не велике лихо, яке можна було при добрій волі обох урядів усунути.

Не мало причинилася до пригноблення стрільців новина, що антанта віддала Східну Галичину Польщі на 25-літну „аренду". Багато таких, що держалися досі, були за слабі духом, щоби держатися далі — і втікали, втікали сердеги на ще більші муки і поневірки, більші тому, що з ними лучилася свідомість, що паде те горе з рук переможного ворога, — і грижа сумління ізза зрадливої втечі від своїх товаришів. Але ті що остали, були тепер готові на все. Не страшний їм був ні голод ні холод, ні зима люта, а вже найменше ворожа куля. Вони стали безоглядними

очайдухами, а зродила ту очайдушність непереможна віра, що справа, за яку обстоюють, справедлива, — виграти мусить.

І хто зна, як була би скінчилася вандрівка Галичан, який вислід мала би їх очайдушна відвага і погорда смерті — в обороні рідного краю, колиб не надсунула на них нова туча-буря, нова невидана хмара, новий цільний удар, який доконав їх сили, — і був міцніщий над смертельні рани невилічимі, над ворожі кулі гострі, над важкі ґранати гарматні: то марево страшної пошесті — помору, що перетяв одним замахом всі наші пляни, всі зусилля, накрив і припечатав нашу судьбу. То марево сипного тифу.

Гроза того удару не дасться ні виповісти ні описати. Його треба було батити, пережити, відчути, заглянути в очі. Образки зі страхіття тої доби нашої вандрівки, які подаємо, дають тільки слабе поняття величі тої заглади, яка впала на нас бездомних.

В КАМЯНЦІ.

Камянець Подільський, в жовтни.

Вже не пишається він зеленню садів і городів, як пишався цілу весну і ціле надмірно горяче літо. Пожовкли — поблідли сади, обпало листя, зимний осінний дощ сполокує дорешти останки величі — маю. Понуро чорніють міцні ще мури і вежі, що окружають місто на скалі, облитій наоколо старим Смотричем. Бачили ті мури славу козацько-польських воєн, бачили турецький півмісяць, — глядять тепер на сивів бездольної Галицької Волості. Візджають вони що хвиля на сільських підводах до міста з усіх сторін України. Зїзджаються не на велику раду-пораду, а шукати помочі, захисту перед страшним ворогом, що досягнув їх захланною рукою, перед хоробою-пошестю, пятнистим тифом. Підводи без соломи і накриття, якби серед літа їхали в поле по снопи... Їдуть воїни в хоробливій горячці, в маячінню, в сні. Певне сниться їм, що віздяжють до старого Галича або Перемишля, до Львова гордого, — і хто зна ще, що їм на яві сниться...

І рад би їх приймити старий український Камянець. Радби їх захистити від степового вітру, від оловяного дощу, радби їх лічити від

хороби, яка так немилосердно косить вже від кількох тижнів хоробре галицьке військо. Гей косить вона, косить безпощадно! Побільшилися вздовж і вшир цвинтарі камянецькі — бо в несповна три тижні налічуєтся вже понад дві тисячі жертв! З цілого серця радби їх приняти Камянець зажурений. Та всі шпиталі переповнені, всі школи і доми державні зайняті хорими. І ліків вже немає — а хорих все прибуває, прибуває.

Ось головна лічниця на горі за Смотричем, на так званім „Новім Плані" міста. Всі салі і коритарі заповнені хорими. Лежать вони на долівці, ледви криті соломою, або й без неї, прикриті тільки власним плащем... Лежать вони й по сходах і передсінках — усюди їх повно. А на подвірю повно підвод — а на кождій по три, по чотири хорих. А на дорозі також підводи — не мають вже куди заїхати. І всі вони ждуть ратунку, малої, хочби найменшої полекші, бо вже дуже спалила їх хоробпива горячка. І не видно між ними ріжниці. Чи стрілець, чи старшина, чи інтеліґент, чи селянин — усіх порівнала хороба, усім витиснула на обличю однакове таврo терпіння а на чолі — знак смерті.

І не старчить нікому сили, подати всім нещасним хочби дрібненьку пільгу. Спершу ратовано їх — та опісля сама хороба опиралася тому, хотіла конче поставити на своїм. Бо навістила, вона й тих, що ратували. Нині захорів санітар, завтра сестри - жалібниці, а за ними й головний лікар — і всі вони лягли поруч зі своїми пацієнтами.

Ось візник, що привіз хорих, сам голоситься хорим і кидає коні і віз на пропаще. Стрілець, що доставив захорілих товаришів, чує вже сам перші признаки тифозної горячки — і лишаєтся

в шпиталі, нема кому вертати, подати звіт у команді куріня.

Безглядна хороба, прибирає чим раз більші круги, як вода в ріці, як вітер у степу. Одних доконує, нових навіщає, — лише одиниці лишає чудом неткненими, здається тільки на те, щоби показати їм силу своєї власті, грозу безпощадности, що касує всі людські пляни і рахунки...

Приїзджають чужосторонні місії, — американська, румунська, французька, швайцарська, — всі оглядають, кивають головами, роблять обіцянки на поміч, — і не подаючи нікому руки, відїзджають — а з собою забирають всі наші сподівання і наївні надії.

...Вечеріє. Смерклося. Товариші - гробокопи виносять нишком бічними дверми померших. Розуміються ще настільки на чемности, що треба хорим пощадити того страшного пригноблюючого виду, що хибаби скорше скінчив їх муки... Виносять у простиралах, „цельтах", коцах, на ношах, на плащах, мішках; один - два - три... вісім... одинацять... ні, не дочислишся — бо що кілька хвиль виносять одного або двох, а вже абсолютно не має такої чверть години, щоби хтось не попращався з цим світом.

...Пізна ніч... Ясна, місячна. Дехто спить, дехто тихо стогне, дехто молиться, лежачи. І знов тиша... Аж ось, встає якийсь вістун, що лежить коло печі; встає, начеби цілком здоровий і кричить: „алярм, алярм! Другий рій — збірка. Наступ!..." Заточується і паде з важким стогоном. Ніхто не реаґує.

Та ні. По хвилі підноситься стрілець, що лежить коло вікна. Ніхто не бачить. Глядить хвилину у вікно, — звертається до виходу і переступає всіх, нікого не збудивши. А коли найшовся за дверима — тільки в біллю і в плащі —

роздається з хорих грудий голосне: „Гурра!“, вояцька клятьба — і він без памяти летить вперед. Минув браму, вибіг на вулицю і біжучи по склоні вулиці добіг над Смотрич та минаючи міст, без найменшої застанови рунув зі скали в пропасть — сорок метрів глибоко. Ранком найшли там люди одну кроваву масу.

Ось такий шалений танок завела хороба з Твоїми дітьми, бідна Галичино! Так загуляла вона з ними по всій виборенїй ними українській землі: в Барі, Летичеві, Жмеринці, Проскурові, Житомирі, Бердичеві, Винниці... А ратунку немає ні звідки... Люди не можуть — а Бог? Хиба — колиб Він був на небі — допустивби до такої кари на безвинних?...

РІШЕННЯ В ВИННИЦІ.

Винниця, кінець жовтня.

Винниця! Гарне, як пуделочко українське місто, хоч нечисленне населенням та просторе і має всі великомійські признаки. Перетинає його ріка Бог на дві части, старе місто на горі, що здалека зі своїми зеленими садами і городами виглядає справді як винниця на склоні гори, — і на місто добудоване, що тягнеться дві верстви від двох мостів над Богом до двірця. Бог майже окружає ціле місто, а з західної сторони підмиває високенну стіну заввижки вісім поверхів, з якої сходиться по камяних сходах до порому, що привязаний на сталевій линві, перевозить на другий бік ріки; там стоять величезні забудування казарем, свідки давного російського мілітаризму. Від півночі розливається ріка у дві широкі відноги, через які перекинено два залізні мости. На берегах, що спадають лагідно до ріки, стоять старі „Мури“, колишнє оборонне місце козацького полковника Богуна, що одної морозної ночі потопив тут під ледом чимало польсько-королівського війська.

Винниця була від лютого до серпня 1919 р. під большевицьким наїздом. В половині серпня увійшли до міста частини Галицької Армії, вия

тані оваційно мешканцями. Тут судила большевицька комісія досить жорстоко і засудила чимало і невинних; терпіли головно Українці і Поляки. Тамто здається і треба пояснити те явище, що Галичан витали тут дуже сердечно і самі Поляки, які — мимоходом кажучи — не знають і половини тої злоби і шовінізму, що наші братя зпід одної стріхи, тай о много тверезійше і прихильнійше дивляться на нашу льокально-галицьку справу. Головно з часів, коли наші ряди косила немилосерна епідемія пятнистого тифу, декого з Галичан лучать з польськими домами в Винниці як найкращі спомини; траплялося, що Поляки опікувалися хорими галицькими старшинами і стрільцями, як своїми рідними, і вилічували їх з хороби. За те хай знають, що згадуємо про них зі щирою вдячністю. Це говоримо тільки принагідно — як щось гідного уваги, не згадуючи про великі пожертвування з боку тамошного українського загалу.

У Винниці розташувалася Начальна Команда Галицької Армії, яка приїхала сюди коротко перед зайняттям Київа нашими військами при кінці серпня. Містилася при головній вулиці — Миколаївський Проспект, ч. 41 — в будинку „Українського Кредитового Банку“ на першому поверсі. Заглянемо туди при кінці жовтня...

В загальній салі рух і метушня. Дзвонять телефони на дижурного старшину. Надходять звіти від поодиноких корпусів і бригад. Багато тут жде старшин і стрільців, що поприходили з ріжними орудками. Видно й таких, що йно вчора вийшли зі шпиталю по перебутім тифі, а це тепер уважається за виїмок і за велике щастя. Їм робиться на кождім кроці уступки, полагоджується їх справу перед усім, та проситься сідати, чи то старшина, чи простий стрілець. Виглядають вони як тіни, як прозорі воскові фі-

ґури, як ті аскети, що ось-ось мають вже замінитися в астральне тіло. Тільки очі їх побільшилися, зiниці розширилися, набрали питомого собі блеску, — якби не з цього світа. Видно, що гляділи вони вже смерті ввічі — і на той бік Лети у незнане — невідоме заглянули... Тому чується перед ними якусь тайну пошану, як перед пів-духами з незнаного світа, як перед вибранцями Долі...

Зайдімо до салі Оперативного Штабу. Старий ґенерал Тарнавський з полковником Шаманеком переглядають насилі щойно папері, бойові і станові звіти. По їх лицях не проходить найменча зміна вражінь, начеби прочитане було для них байдуже. Надто вже вони старі вояки, на все готові.

...Звіт Бригади (Н. Н.) з дня 24. жовтня 1919 р. Нашого завдання ми не могли сповнити — бо з 640 здорових боєздатних людей, яких ми вчора подали в звіті, на нині рано лишилося здоровими заледви 400, тай ті босі й голі. Можна числити певно на 250 баґнетів..

Ось на тобі! Плян роблений для 640 людей... І чи можна тут числити на успіх?

...Звіт „Гуцульського Куріння“ поручника Гриця Голинського. 9 старшин, 540 стрільців, хорих 56 — з того 4 старшин, — умерло досі 40 мужви, 5 старшин..

Самі сухі — страшні слова військового звіту, а скільки криють вони в собі страхіття, трагедії незбагненої, кари божої невиданої!

...Звіт Полевої Лічниці ч. . . . . . в Барі. Хорих: 1200. З того старшин 150. Померло тої ночі: 18 мужви, 5 старшин. Про смерть Д-ра Гасюка і Д-ра Танячкевича ми вже доносили..

Самі чорні, неждані вісти Гіоба; наче завзялися на нас всі темні сили світа і хочуть зробити на нас пробу вівісекції, пекла на землі...

Ось надходить сотник Генерального Штабу Г. і подає звіт I. Корпуса, який щойно надійшов. Шифрованим письмом доносить Команда Корпуса, що Армія отамана Петлюри вицофується з фронту, а її місце мають зайняти Поляки, які вже є в Шепетівці... Ми не можемо далі держатися. Скількість баґнетів топиться, маліє на очах, — хороба поширюється з прискореною бистротою. Чуємо, що Поляки зайняли Камянець. Петлюра получився з ними, а Диктатор Петрушевич утік до Румунії. Просимо відповісти, чи і о скільки правдиві ці вісти — і що Начальна Команда думає в такому случаю зарядити...

Генерали призадумалися, поникли головою. Так, так... Це все правда. Хоча ще не сталося — але наступить. Ми вже й у Винниці це чули, все докладно. Наддніпрянці, що находяться в останнім часі в такім-же безвихіднім становищі як і ми, не зможуть видержати довше. І підуть до Поляків шукати захисту, підмоги. Цілком природно. З двох нещасть мусять вибрати можливійше до знесення. Бо все таки, що Ланцут, інтернування, то на заслання на Крим і Сибір, то не розстріл Команди і старшин... А нам що робити? Армія вся в обіймах страшної епідемії, без одягу, обуви, лікарств... Чи також піти в той бік — на певне знівелювання і загибіль, чи остати тут, де ще лишається крихта надії на ратунок, ратунок бодай десятої части дорогого людського матеріялу — та великих ще маєтків, нашої кервавиці? Все таки маємо надію, що тут вратуємо хоч щонебудь, яким небудь робом, хочби і кунктаторством, або валенродизмом. Не хочемо загибати цілковито. На нас там жде з на-

дією звиж 4 міліони — ми мусимо вжити всяких способів, буквально всяких, хочби навіть розпучливих, щоби вернути народови хоч частину його цвіту, хоч половину, хоч десятину його скарбу...

І проти братів - Наддніпрянців не грішимо своїм рішенням. Робимо так, як вони зроблять скорше, чи пізнійше, — а по друге: наш союзник згідний на точку умови: „з армією отамана Петлюри Галичане не будуть битися". Іншого виходу не має. В тому ще найбільше надії...

Рада запала. Делеґати виїхали до Денікіна...

...А тимчасом у салі дижурного стався епізод, дуже характеристичний на ті часи... Всі заняті роботою не бачуть і не чують нічого.

— Товаришу, а ви що тут робите? питає когось стрілець-вістовий, а в його голосі чути не то здивування, не то острах. Всі підносять голови — перед ним стоїть десятник Боднарук з Начальної Канцелярії, тільки в сорочці, босий — говорячи піднесеним голосом...

— Завтра йдемо до Галичини. Антанта — ...її мама, віддала нам Львів... Не договорив — впав зімлілий на підлогу. То хорий, в гарячці 41 степенів, прибіг зі своєї кватирі .. віддаленої яких десять камяниць, по снігу до Команди, поділитися з товаришами доброю вісткою, що приснилася йому сердешному у тифозному маячінню.

...Та інакше задивлявся на наш останній ратунок і на вибір лекшого нещастя. — Штаб Головного Отамана Петлюри, що був ще тоді в Жмеринці. Він зробив нам важку кривду, якої ніколи не забудемо. Знаючи певно, що так не інакше наша загально - українська справа на разі

мусить бути зліквідована і що також останкам придніпрянської армії прийдеться може вже за кілька днів шукати анальоґічного виходу, піддаючися під протекторат тої держави, до якої ми ніколи не звернулисяби, — знаючи отже, що в коротці він сам поповнить „зраду“ супроти нас Галичан, лишаючи нас на пропаще, — він ще всиів закинути зраду провідникам нашої армії та зажадав від Диктатора Петрушевича розстрілу без суду ґенерала Тарнавського, полковника Шаманека і ще декого. Наказу арештування їх ми ще послухали — і ґенерал з полковником просиділи від 9—12 листопада в тюрмі — стережені самими Галичанами (о траґедіє!), та коли прийшлося в цей власне день судити „зрадників, що зносилися з ворогом у ворожих нам ціллях“, рука наших суддів і прокуратора не могла підписати акту обжалування, і скорійш булаби підписала засуд смерти на себе, як оден день арешту для обжалованих. І дежби взагалі найшовся між людьми суддя, який відваживсяби примінити карний параґраф у вироку на того чоловіка, що всякими способами, хочби навіть злочином пробував ратувати останню надію, найбільший скарб народа — національну армію? „Зрадників“ оправдано тай увільнено. І мали вони ту сатисфакцію, що вже по кількох днях Придніпрянці поступили зглядом нас власне так, як нам поступити не позваляли. (Дня 16 листопада о 8-й год. вечером увійшло на зазив Петлюри польське військо до Камянця і змінило рівночасно петлюрівські частини на фронті проти більшовиків).

І сталося те, що мусіло статися, що було одиноко можливе для ратування остатків. Що рішено 24. жовтня і підписано 5. листопада в Зятківцях Гайсинського повіту, те відновлено

16. листопада за урядування ґенерала Микитки і ґенерала Ціріца.

...А на другий день коло полудня показалися в місті перші авта відпоручників добровольчого „Командування Югоросії“. Не витали їх ні Росіяни, яких тут мало, ні Галичани. Під гостинницею „Савой“ стояв тільки гурток бувших російських офіцирів, що вийшли поглянути на товаришів, а з боку... кілька проституток, що любувалися „золотопагончиками“.

Тихо заїхали денікінські делегати перед Начальну Команду. — Пішли по сходах на гору. Стійковий при вході подивився байдуже на „гостий“ — і не поздоровив.. Прохожі стрільці — так само. У вартовій кімнаті співали далі „Терном, терном...“ Всі знали з гори, що помочі ані вируки Денікіну від нас не буде ніякої..

І в місті нічо не змінилося. Зорґанізувалася справді російська стаційна команда і міліція — але всі відносилися далі з більшим довірям до нашої Команди і енерґічної жандармерії. З того приводу нарікала і російська газета, яка вийшла в кількох числах і завмерла... Російський орел ніяк не міг осістися на корінно українській землі.

1. ЛИСТОПАДА.

— Сумні і невідрадні були перші роковини нашої галицько-української державности, які ми обходили 1. листопада 1919 року у Винниці на Україні — „віби і не на чужині а все таки не всебе дома“, як тоді говорилося. Змішала Судьба ту велику річницю нашого воскресіння з траґедією тодішної хвилі, закрасила її іронією сучасного положення. Прийшлося обходити не радісне свято спомину, не „Великдень“ а радше відправити поминки і важко зітхнути...

Та людська натура слаба, — в найгіршому становищі любить потішатися надіями, чекати рятунку там, де його цілком немає, любить вмовляти в себе, що ще не все пропало, що „якось то буде“... І хто зна, чи власне це не є найдорощим скарбом, який вложила мати-природа в свою слабу дитину. Цеж та соломинка, якої хапається потопаючий і часом завдяки їй не тоне. Це та остання надія, що відводить десперата-одиницю від самовбійства, а великий народ від цілковитої апатії і летарґу. Ця власне струна людської душі, та інстинктовно-еґоістична нотка спонукала нас мимо всього торжественно відсвяткувати великі роковини нашого визволення.

Рано о 9-ій годині відправлено в каплиці винницької реальної школи Службу Божу (о. Дидик), на якій були присутні начальники Галицької Армії, галицька залога та почесна сотня. По богослуженню відійшли всі при звуках військової орхестри до мійського театру, де о 11-ій годині перед полуднем відбулася святочна академія з приводу того свята.

Виступає зі вступною мовою сотник Турчин. В повній трагічної хвилі промові згадує про давну славу батьків наших, про хвилини упадку і вивисшення народу — та взиває тих, що остали ще живі, держатися бадьоро, витревати, не тратити віри в майбутнє; згадуючи з честю і пошаною про тих, що або впали від ворожої кулі, або улягли шаліючій саме хоробі тифу, звертається до них словами поета:

...Спіть хлопці, спіть,
Про долю-волю тихо сніть;
Про долю-волю вітчини:
Чиж можуть бути кращі сни?...

Виступає хор, зложений з членів української театральної дружини та військових, колишніх членів „Бояна" і Бандуриста". Діригує Петро Артимович, поручник Г. А.

Несеться пісня натхнених слів Шевченка, що глибоко западає в стрілецькі душі розбиті...

...Чи то город, чи то поле,
Як бритвою старий голить...
Тне косар не спочиває,
Ні на кого не зважає...
...І мене не мине — на чужині зотне, —
І хреста ніхто не поставить... і не помяне...

Добре ми розуміємо тепер поему „Косар“. Добре зрозуміли і відчули її ті всі бездомні, готові на смерть і на пропало, що вивандрували з рідної країни серед подібних обставин.

Виходить на естраду наш незабутній великий публіцист а зарівно великий громадянин і робітник, молодший друг Грушівського і Франка — Микола Федюшка - Євшан. Характеристична голова, енергічні уста, бистрі, ясні, проникливі очі, високе, мудре чоло; сідає при столику, розгортає картки рукопису, останньої своєї праці, останньої в свойому життю — праці, в якій він, наче прочуваючи свою близьку смерть, виложив нам своє „вірую“, ніби свій безсмертний заповіт, що є заразом доказом бистроти його ума, геніяльності інтуїції, певности думки і пророчого натхніння.

Починає читати... Вже перші слова, ясні і приступні інтелігентови і простому селянському синови, — приковують до себе увагу всіх присутних. Слова такі прості, а такі незвичайні, такі звичайні — а такі високі. Так, без сумніву автор мусів відчути, що це останній скарб, який лишає він свойому так любленому ним народови, і тому вложив в нього всю силу свойого високого духа, всю енергію, яку вкладається у свій останній, найкращий твір.

Автор читає... Подає як на долоні весь звіт нашого дотеперішного життя від 1. листопада 1918 до нині, всі рахунки, похибки нашої господарки, всі збочення з належного шляху, якими ми зайшли у пропасть... Всі бачуть ясно, що це все правда, велика невмолима правда — і мимоволі відзивається у всіх голос душі:

— Дурні, дурні! А чомуж не віддали ви проводу свойого люду в такі руки, в такий високий, чистий ум? Чомуж тоді, коли ті руки з подібними собі хотіли вас ратувати перед катастрофою, яку відгадали вони своєю інтуіцією, — чому ви насильно звязали ті руки і запроторили Пророків до тюрми?...

І падуть з уст автора „Великих роковин" важкі, але привдиві високі слова... Нам уже ніщо від життя не дістанеться. Пропали всі надії. Тішмося тільки тим, що станемо чорним погноем для наших поколінь, які випростуть на ньому буйно і широко і здобудуть собі волю, якої ми не могли здобути... Станемо погноем для розвою високих стремлінь для доцнення святої мети, а це чейже дуже почесна роля!

Не одному зі слухачів упали з очий щирі сльози, не сльози жалю і розпуки, що нам уже не діждатися Сонця, але сльози удовлетворення сльози надії на будуче — коли не для нас, то для нашої ідеї — для визволення наших внуків. Тим важким словом більше потішив нас покійний Федюшка, як тисячі афішів і відозв, як всі обітниці та „роблення надії", як уся бездушна пропаганда.

Прогомоніли останні слова „Великих роковин". Відспівано пісню „Вже воскресла Україна". Поважно і святочно настроені виходили в той день Галичане з винницького театру. А в душі все звеніли їм памятні слова... Ви будете тільки погноем — але бути погноем для буйного розвою волі свойого народа — це почесна, дуже почесна роля... Звеніли ті слова як дзвони далеких, рідних церков, як тужна тримбіта на широкій полонині, як гарфа над вавилонськими ріками.

Чи сподівалися ми, що за три тижні, 21. листопада — упаде той, що проголосив нині таке високе завдання, таке натхнене пророцтво?... що за три тижні поховаємо так великого вчителя, яким показав себе його автор, незабутній Микола Федюшка-Євшан.

НА РОЗДОРІЖЮ.

Винниця 10. листопада 1919.

Нині повинні ми виїхати з Винниці. Остання пора, останній речинець. Денікін підходить вже під Жмеринку з одного боку — а на Козятин з другого. Ще день, два — і будемо відтяті. А тоді? Ні союзники, ні полонені.

Ні! Ми рішучо повинні нині виїхати. Так принайменше зарядив Штаб Головного Отамана, так хоче і Диктатура. Що вона думає з нами робити, куди нас везти, —не знаємо; бо й справді— куди можна нині їхати? До Румунії? Добре, алеж з Винниці на Жмеринку можна вислати два а найбільше три поїзди на добу — через цілковитий брак опалу — ну, а коли переїде ціла армія, що в здорових людях числить все таки ще до 35.000? Гарне число; а що буде зі шпиталями і прочим майном: артилерією, обозами? Цеж неоцінене народне майно!

Ні, це не можливе до виконання. Добре знає це Штаб і Диктатура, але вони здається хотять бути тільки консеквентними, до кінця консеквентними у відношенню зглядом себе, бодай в теорії... Задля тої консеквенції здається, Диктатор Петрушевич скликав опісля збори старшин

в Камянці дня 15. листопада та заохочував їх „витревати“, хоча певно серце йому розривалося, бо знав, що це його пращальні слова, а всетаки вони нещирі... Але щирим він не міг бути, власне ради невмолимої консеквенції... Ми його добре розуміємо, — і вже тоді розуміли трагедію його душі, коли він — власне для тої льогічної послідовности — передавав з Камянця до Винниці приказ, арештувати тих, що взялися ратувати армію від загибелі. Ми певні, що колиб він був знав, що його наказ буде точно виконаний і „винних“ засудять, був би скорше відрікся свойого життя, як доброї слави у своїх Галичан, яку має досі.

І ми мусимо бути консеквентні. Був приказ „на двірець“ — ми всі пішли на двірець. Хто мав гроші — їхав фіякром, або трамваєм, хто немав, йшов піхотою — три верстви; а були між нами й такі що йшли в тифозній горячці 40 степенів — бо не хотіли лишитися товариства. Краще гинути разом. Побачили ми тут на двірці таких товаришів, що десь від тижня пропали без вісті... Це ті, що захорували на кватирах, не голосилися до лічниці, бо знали, що це певна смерть; вшпиталі рятунок був неможливий. Вони лежали на кватирі і користали по части з добродійства хазяїна, або так просто чекали смерті на самоті, бо не могли дивитися на шпитальне пекло. Та не уйшло воно їх виду на залізничім двірці.

Всіж дальші та инші убікації переповнені тими, що „ждуть“ — але ждуть смерті — не поїзду. Хто захорував у дорозі, лягає на стації, чи в ждальні, чи деінде — чекає... Коли ніхто не надходить забрати його до лічниці, попадає в цілковиту апатію, — в летарг — ви переступаєте через його, як через трупа. Супроти того безсильні всі людські старання. Всі лічниці вже

переповнені — на останній немає ніде місця хиба під землею.

І могили ростуть — неоподаль двірця. Ростуть гроби тих, що заїхали на вічну відпустку — чи по службовим справам... на той світ.

Ждемо і ми на двірці. Хто хорий, притулився денебудь у ждальні, хто здоров, втікає від пригноблюючого виду надвір, і бігає по осінній зимній плюті, боячися заразн. Наче тріумфуючи ходять тільки одиниці, що щасливо перейшли крізу — і виздоровіли. Вони ще бліді та марні, але вже поправлюються, хочби ізза тої віри в своє щастя, що дало побороти смерть. Вони ходять відважно поміж хорими, бо хороба їх вдруге не вчіпиться. Вона власне також консеквентна: кого не поборола раз, то не чіпає вдруге...

Ждемо... Годину.

Коли відходить поїзд...

За годину!

Ждемо... Дві години.

Коли відходить поїзд?

За дві години!

Ждемо пів дня...

Коли відійде поїзд...

Сейчас, сейчас, за чверть години, за двайцять мінут...

Але ще не заїхав навіть!

Нічого! Зараз заїде!

Ждемо ще годину... Надходить дижурний...

Прошу до міста, на кватири! Відїзд відрочений...

Вертаємо. Без іритації, без смутку, без радості. Нам все одно. Ми впрочім знали, що так буде.

Вертаємо — та не всі. Дехто не може; головно ті, що в горячці зірвалися і пішли на

двірець... Їх завтра повиносять зі ждальні — і поховають там, звідки вже немає ніякого відїзду.

А хто зможе вилізти до якого небудь вагона і там в кутку сконає, той буде лежати і цілий тиждень — і ніхто його не відшукає, хиба тільки хто небудь стягне чоботи з ніг, бо це нині дорогий і пожаданий предмет, за який не побоїться ніхто заризикувати і не буде оглядатися навіть на те, що стягаючи з тифозного трупа обув, може заразитися. На босих трупів глядимо ми вже не від нині і глядітимемо цілу зиму.

ПОХОРОН ПОРУЧНИКА ТЕОФІЛЯ МОЙСЕЙОВИЧА.

Винниця, кінець листопада 1919 р.

Минулася твоя весна, минулося й літо твоє розкішна Виннице, городе український. Поблідли, повсихали сади твої зелені, як мрії наші й надії. Закутався в сіру мряку твій вид погідний, як доля наша невідрадна. Покрилися болотами-трясавицями, шляхи твої широкі, як українська натура, довгі як наша мука, терпіння, лихоліття; невидно сонця на небі — як долі нашої невидаги, і кінця болотам не знати, як терпінням нашим краю. Понуро глядиш на нас, наше кохане місто. Та найбільше понуро зиркають на нас твої казарми просторі, півтора верстви довгі, а на пів широкі. Стоять вони ген за містом, за рікою, — наче ненавидять життя живого, людського руху. Жили вони все своїм життям, своїми втіхами і журбами. Бачили вони, як муштрував царський юнкер сина України, як закладав на нього диби, голив чуба козацького, примушував присягати, за абсолютизм царський, за ярмо чужинецьке, „на суші, воді, і в воздусі і в огні“ життя віддавати.

Глядять вони тепер байдуже і на наші муки, наче від давна привикли до пекла на землі. А тут правдиве пекло Дантого.

Казарми перемінені на шпиталь. Ціле окреме місто, яким рядить хороба. Місто тіний, вмерлих.

Не кілька соток, але кілька тисяч хорих, безнадійно хорих, криють у собі понурі мури. Не будемо описувати вигляду їх нутра, символу божої кари, чи допусту призначіння, бо це булаби заледве тінь, слабий, мрачний відбиток величі того горя, тої нужди, що точить нещасливих борців. Глядячи на те, як тисячі їх невинних що мали боротися за високу, праведну ідею, боряться зі смертю, з болями і химерами горячки, як на зимній незастеленій долівці чекають даремно ратунку, — зриваються з наших грудий страшний протест і зойк обурення, на те невідомо, що могутньою рукою вкинуло нас у цю безодню недолі; вилітають трагічні слова, наче огненні язики — аж під небо, до стіп Найвищого Судді, як що Він там є: „за що? за що?...“

Та відповіді немає — ні словом, ні ділом, ні чудом. Все лишається, як було, невблагане, студене, байдуже, як мури царських тюрем.

А хороба шаліє. Що дня привозять горячкуючих — що дня виносять упокоївшихся. Виносять їх, непомітно, темними ночами, сірими вечорами, без галасу і плачу, без молебенів і паради. І ховають без трумни і закопують без хреста. І ростуть могилки, ростуть, як травиця по дощі весняному, все свіжа... свіжа. Ростуть навколо казарм, на винницьких полях і на цвинтарях. То в хрестами, то без хрестів, як трафиться, як попаде. І лягають у них на вічний сон стрільці, вістуни, десятники, хорунжі й четарі, сотники й отамани... лягають всі рядом, один коло другого... Сплять і ще довго будуть спати. Та прийде

день воскресення — і встануть, — і підуть на суд, на суд великий — і голосно обжалують тих, що завинили їх сконови передвчасному, їх смерті наглій, нежданій...

І Ти станеш між ними, наш дорогий товаришу Мойсейовичу. І станеш розказувати про своє горе, свою кривду. Про те, хто Тебе вигнав з рідного краю, з Підгіря зеленого, зі старої Надвірної, через кого Ти тинявся у своїх та не в себе дома, через кого вмер у винницьких казармах. Розкажеш, як текли тобі з очий гарячі сльози при твойому сконі, сльози жалю, туги за рідною дружиною і дитиною, що остали в далекому Чорткові і за рідними у Надвірній і в Ланчині чудовім...

Та одно Тобі припало щастя у Твоїй трагедії: почесний похорон. А мало кому припадає він в цей час, коли смерть є чимсь так природним, що над її жертвами ми вже і не призадумуємося. Мало кого ховають торжественно, хиба близько найдуться свояки, або добрі приятелі помершого... І Тобою зайнявся батько Твоєї дружини, наш артист Рубчак — і приятелі Твої і товариші. Пішли вони в день похоронів Твоїх до казарем далеких, молебен відправили і пісні похоронні заспівали — і з казарем на кладбище за місто Тебе з честю спроваджали.

Вечеріло, як ми дійшли на цвинтар з Тобою. Росив дощик дрібненький, як ми пращалися в останнє з Тобою і сльози наші щирі з дощевими каплями мішали. Співала галицька дружина театральна і старшини бездомної армії, Твої товариші. Співали „Святий Боже“ і „Тихий вітер повіває“, а як смерклося, і могилу стали засипати і хрест високий дубовий саджати, заспівали воєнну похоронну пісню:

„Що то за грім...
Осінний грім,
Дуднить земля... валиться дім...
. . . .

„Спіть хлопці, спіть — “
промовляла пісня до Тебе і до многих стрілецьких могил, що розрослися навколо.

„Про долю-волю тихо спіть, —“
гомоніли слова пісні а сльози тремтіли на очах.

„Про долю волю вітчини,
Чиж можуть бути кращі сни?...“

І настала тиша. Саме сходив місяць. Повага селитьби дорогих Мерців уділилася і нашим душам. Тихо, тихо. Чуємо, наче щось шепче, говорить... То шелестить сухе листя на цвинтарних акаціях. Говорить воно, що встануть ще четарі з четами своїми, сотники зі сотнями, отамани з курінями... Заграють ще наші гармати, заклекотять скоростріли; задзвонять дзвони по землі нещасній. Коли не за нас, то за внуків наших...

Смерклося, як ми вертали до міста. Над цвинтарем панувала таємнича тиша, а здавалося, що над городом усім — і над усіми нами — Галичанами по цей і по той бік Збруча махнув крилами могутній демон заглади, невмолимий молох.

ЛИСТ У ГУЦУЛЬЩИНУ.

...Слава Богу! Любі нене,
Що чувати коло вас,
Чи здорові, як живете
В той важкий, непевний час?

Чи Петро уже великий,
А Юстинка чи росте,
Чи Василь дрова вже возить,
Чи маржину обійде?

Чи з Верху на Погариска
Ще спускають бутуки,
Стане зерна вам на зиму —
Чи не бракне до сівби?

А в сусідів що чувати?
Чи живе старий Штефан?
Хто із наших оженився?
Хорий ще Сенчин Іван?

А Гафія Полотнючка
За нікого ще не йде?
Шепніть там старій в неділю,
Най донька на мене жде.

І Перекажіть Настуні,
Що Юрко від кулі впав,
А Панько, мій брат стриечний,
В Спаса Богу душу дав.

Лиш один Петро Загірний
Тут зі мною є тепер,

Ще був Лесь, та на Михайла
На плямистий тиф помер.

Ми тепер уже не в бою —
На спочинок відійшли,
Бо багацько наших впало
Від хороби і війни.

Та дасть Бог весни діждати,
Сили ще свої зберем,
І на ворога псубрата
Як один усі підем!

Гнівань, 1. грудня...

Гори наші високі, зелені, полонини широкі, безкраї, дебри непроходимі, яруги глибокі! Говерле сильна, могутня, Горгани скелисті, Хомяче поважний! Ех, як би ви знали, де ваші діти опинились де сини ваші запроторились, як вони тепер живуть поживають, на свою долю нарікають! Рушилисяб ви з основ своїх, потряслиби світом цілим, землею і крикнулиб: Кривда! Кривда нашим дітям хоробрим!

Крикнулиби так, що гомін пішовби по всему світу, аж до хмар, аж до неба.. І поспадалоби листя з дерев ваших з тремтіння великого, і посунулосяб каміння з грудий ваших могутніх під ноги тим, що нас важко кривдять... І покотилисяб скали „Голови“ з вершків ваших на тих, що нас за людий не вважають.

Довбушеві комори закляті! Гей, колиб ви вже почули наш плач і вашу тугу велику! Відчинилиб ви свої водвірки... І вийшлиби лицарі-опришки і Довбуш славний з гробу камінного. І поставивби в ряди камраття своє... І свиснувби він нарога, — станувби він за Гуцулів і за Бойків, за Лемків і Подолян бездольних. І подавби нам дружну руку — і пішлаби слава, слава голосна по всему світу...

Пруте бистрий — бистротечний, Черемоше сварливий! Гей, колиб ви знали, скільки сліз наших марне на шляхах широких пропало! Зібралиб ви ті сльози нещасних, сховалиби міцно у своє корито, бо велика в тих сльозах сила! І виступилиб води ваші з берегів стрімких — високих — і пішлиби полями, лугами — вслід за нашими ворогами... І сталосяб велике диво!

Та ви про наше горе і досі не дізналися, наших терпінь не відчули, ваших сліз не взріли... Довго ви спите, гори віковічні, лицарі закляті! Збайдужніли ви ріки наші холодні, тільки свою водицю свіжу зберігайте — а за нас, за нас забули... Гей, а здається, що колиб хоч крапелька водиці тої, то вонаб нас з великої пригоди вратувала, від хороби і ворожих уроків зберігала, від нужди обчистила...

А так сидимо ми ось тут в Гнівані і ніби то спочиваємо по важкій роботі та нелегкій. Спочиваємо, а слабість нас таки косить, косить як косар отаву в Ділку, пасе, як бугай травицю зелену. Куди поступить та хрупне, там пропало життя наше коротке. Зажурилися ми, важко зажурилися — тай цілий наш курінь гуцульський посумнів, велике нещастя чує — прочуває. Гей, бо що дня камраття наше двох-трех з поміж себе прощає, на віки ховає... І без сопілки, і без трембіти голосної — давно ми їх голосу не чули! І без дівочого плачу — супроводу, давно ми не бачили...

Тай поручник Грицько Голинський з Березова, наш командант славний, щось головою поник, до такого горя великого, бідоньки-лебідоньки не привик... Ой, та привикже він у ворога добре ціляти, ворожі сотні розбивати, у полон забирати! А то скінчилася славна його робота — і треба без діла сидіти — спочивати... То він

якісь думи розважає, сумує-горює, — він своїм серцем хвацьким молодецьким — близький кінець собі чує. То він сумно між наші ряди проріджені, хоробою проціджені, ходить - походжає, з нами сумну розмовоньку має... Ой, — каже він — хлопці мої верховинці, щось дуже стала нам недоля докучати, горе догризати. Здається, недовго нам разом пробувати, прийдеться міні з вами на віки пращати... А про наші бої, славні на цілу Україну і на гори наші високі, треба нам забувати — і гадки не мати. Бо деж вас, хлопці, половина? ба... осталася лише четвертина. .

То ми теє від нашого поручника хороброго зачуваємо, ще більший собі смуток в серці маємо, від жалю пристанівку собі не знаємо. О, вжеж добре нам недоля в знаки дається, як і до нашого команданта - чарівника, що до нього куля ні меч не береться, пристала, його з ніг жвавих — зі сил вояцьких зломала!

Ще ви нам гори - бори отухи додайте, смуток наш розпуку зменшайте, бо загинемо, пропадемо марне, як овечка на вовчому шляху, як маржинка в яругах бзинових Щезника...

А тимчасом бувайте нам здорові, про нас не забувайте, думайте-гадайте, — на нас у великій пригоді своє обачіння майте...

ДАЛІ В ДОРОГУ!

Виниця, 21. грудня.

Ми вже більше, як місяць в „союзі“ з Денікіном. Та помочі не зазнав він від нас ніякої. Від початку союзу аж до кінця, який став дійсним „кінцем“ Денікіна і його політики, — ні один Галичанин не вистрілив ні одної кулі за денікінську ідею. В перших днях нашої злуки з Денікіном, умовленося між обома штабами, що Галицька Армія, яка ще від початку своєї боротьби за визволення рідного люду не мала правильного відпочинку, — а до того ще тепер гине від хороби тифу, — має піти на кількамісячний відпочинок на полудневі губернії „Юго-росії“, доки зменшиться процент хорих, який тепер доходить вже до 70%! І почато поволі транспортувати армію на полудне. Та з причин, які ми вже наводили, перевезено досі тільки кілька ешалонів — до Одесси дістався тільки один — а решта стоїть і досі постоєм по селах і містах від Бердичева по Жмеринку і далі. І показалося, що їх цілковита транспортація попросту неможлива, бо большевики натискають вже на Козятин, який неда день буде занятий.Ількома поїздами, що моглиби мимо всего

курсувати, довожують військо Денікіна, — яке, мимоходом кажучи набирається з бувших царських офіцирів таки в Винниці, Бердичеві і ще денеде... Військо таке нічогісько не варт, розбігається при першім стрілі. І взагалі показалося, що т. зв „офіцирські роти“ мають меншу бойову здатність, як прості рекрутські. Во тут ділає і приказ і грізьба і кара, — а там кождий має „офіцирську амбіцію“, робить все „своїм богом“, мимо того, що морально дістає приказ від ротного. Тільки дійсно ідейні, готові на пожертвування, одиниці слухають сліпо приказу начальства, — але таких є дуже мало, що буліб готові на певну смерть... бо це загально звісна річ, що денікінським старшинам у большевиків не має пардону. Тому то большевики поступають з кождим днем вперед, без бою, тільки на фронті Єлисаветград, де оперують ще правильні частини „Добровольчої армії“, ставиться ворогови сякий-такий опір.

Вчора евакуували Винницю всі денікінські бюра і військові частини (1 рота) — а рівночасно видано приказ, що Начальна Команда Г. А. має нині вибратися в напрямі Жмеринки. Покищо Команда, заки що дасться „вратувати“... А знаємо з гори, що на тому скінчиться, — бо вже не буде часу, зглядно спромоги. Виїде Команда і ще кілька поїздів, а решта остане там, де тепер стоїть. Про шпиталі нема мови; вони лишаються всі на ласку й неласку нового наїздника. Вже щось говорять і про те, що Галичани „переходять“ до Совітської Армії — і це дуже правдоподібне... Тут заходить знову анальоґічна альтернатива, що перед злукою з Денікіном — або дістатися формально в полон і стати тільки военною добичею побідника, — або на підставі певної умови стати його мимовільним „союзни-

ком“ і тим робом вратувати ще останки. А впрочім всім нам большевики видаються блищими, як Денікін, вони бодай в теорії визнають Українців та Україну, хоч не знати, як у практиці... А по друге, — ми розкинені по цілій Україні, в більшому проценті зложені хоробою, чи зможемо ворогови ставити хочби найменший опір — і здержувати його, заки виїдуть всі хорі і маєток?...

Отже нині виїзджається — Начальна Командо. Встаємо ранком — і чуємо новину. В Винниці нова „влада“. Один другого жартом здоровить з новою властю. То отаман Шепель заняв своїм невеличким відділом місто. Цікава його тактика і поведінка. Має по селах навколо Винниці кількасот своїх молодців, яких в разі потреби скликає, кажучи бити в дзвони. А та потреба заходить все тоді, коли одна армія відступає, а друга ще не наспіла. На таке безкоролівя все готов отаман Шепель.

Ми чули ще вчора, що коло міста кружляють його стежі. Нині, коли Денікінці і Галичани стали вибиратися з міста, він надійшов. Закватерувався зі „штабом“ в готелі Савой, наставив на бальконі третого поверху два скорострілі, звернені на „Миколаївський Проспект“ (головна вулиця), і покищо наложив на Жидів контрибуцію. Та „чужу армію“ Галичан не чіпає, дає вільний проїзд... „або лишайтеся, або відїзджайте“. Те саме і з Денікінцями. Ще нині „толерує“ їх вид. І виходить цікаве явище. По місті проїзджають Шепелівці, проходять Галичани та прокрадаються тут і там золотопагонники, що опізнилися з відїздом. Та один другому не стає на дорозі, не питає документів — власне тому, що всі чують, що вони тут не пани, що за кілька днів,

а може і завтра прийде той, чий тепер „сезон“, і тому треба щадити енерґію...

На двірці кілька поїздів стоїть під парою. Досі це небувале явище — видно, команда двірця здобуляся на останню енерґію. Відїхав щойно поїзд на Жмеринку. То останній ешалон денікінської армії. Галичани можуть ще заждати... Їм безпечнійше... до них не має ворог такого розгону — бо від них віє повагою смерті...

Заїзджає порожняк. „Всідати“!

Оперативний штаб має „сальонку“, решта товарові вагони, що з боків і з гори світять дірами, а до того ще двері не примикаються; не дивниця; від часів Скоропадського вагонів ніхто не направляв, навіть не оглядав. Хто проворнійший, „дбає“ денебудь кілька полін або дощок, бо їдемо в степи широкі українські, де лісів „дастъ Біг“. Дехто несе солому, дехто двигає залізну піч, старшини і стрільці — усі працюють, ріжниці не має. Уже й написи на вагонах — там крейдою, а там на картці паперу. „Харчівня“, „Командант Штабу“, „Булавна сотня“, „Полевий суд“, „Начальник канцелярій“, „Жандармерія“, „Пресова кватира“, „Редакція Козацького Голосу“, „Технічна сотня“, „Телеграф і телефон“, „Радіо“ і т. д. А заглянути до вагону, то побачите таку „обстановку“. По середині залізна піч, навкола дрова, під стінами по троха соломи. На дровах сидять „пасажири“, щасливі, що вже мають місця коло вогню. Іде розмова про політику, про сучасне положення... Тут виповідається всі скриті думки, жалі, болі, скарги, прочуття, гіпотези, оптимізм, песимізм, апатія... Згадується про товаришів, що лишилися по шпиталях, або спочили на цвинтарі. Дехто співає, дехто грає в карти, а хто притулився до стіни і читає книжку. Один або двох вкриваються щільно пла-

щем і тремтять, трясуться від гарячки — перших обявів тифу. І ніхто не знає, не догадується, що так прийдеться подорожувати не день не два, але місяці, цілу зиму...

Чекаємо від рана до вечера — це для нас не дивниця. Та коли о шестій годині рушив поїзд, кождому неначе впав тягар з голови, стало легче. Пускаємося в невідоме... Досі було нам зле, невідрадно, гірко — лишаємо за собою смерть, хоробу, трупи, їдемо з надією на краще... може вдасться... може вдасться...

А того і не знаєте, що наша недоля має довгі руки, простягнула за нами костисті пальці — і горлає: Ви мої! Ви мої!

ПОЇЗД МЕРЦІВ...

...Клонітесь Їм, хто з вас остав в [живих,
А в головах Їх посадіте цвіт —
Зі смерті Їх читайте заповіт...

— Все найдороще ми дали за край,
Щоби народ не чув на собі ката, —
Ти в кожду хвилю так зробити знай,
Як буде треба стать на супостата!

(„На кладбищі").

Перші дні січня. Ясна, морозна ніч. Срібний місяць мереже розлогі степи — лани українського Поділля. Сухий сніг міниться до місяця тисячами ріжнородних красок. На залізничім шляху Жмеринка - Вапнярка тиша. Не пройде вандрівник, не проїде селянин скрипучим возом, не промчаться сани з „трійкою" та дзвіночками. Тільки вітер засвище, зареве, закрутить хуртовину — і знову тихо. Але ось чути десь туркіт... Це зі Жмеринки іде поїзд — в сторону Вапнярки. Справді тільки „йде" а не їде... Поволі, важко посувається вперід, сопе та викидає зі себе снопи іскор — знак, що давно не бачив вугля, опалюється дровами. Колеса свищуть, наче нарікають, що давно не смаровані.

Фі-фі-фі — загоримо, загоримо, — грозять кондукторови і машиністови пересохлі снасти, та машиніст не слухає, а кондуктор? — це поїзд без кондуктора... Певне десь „мусить бути“ командант ешалону, та може спить — а може захорів... Тепер служба не робиться так, як давнійше. З резиґнацією прийшло ослаблення енергії, уваги, почуття обовязку. Вже немає „псів у службі“.

Поїзд проходить. За ним другий, третій. Це останками дров виправляє Жмеринка свої поїзди на схід, ратує що може від ворога, який досягає вже Винниці. Денікінці вже проїхали всі, — вчора розбіглася їх решта з двірця, дві сотки втікло перед десятьма шепелівцями, що виїхали з Винниці на звіди... Правда — і Галичани щось там пошкодили своїм „союзникам“... та впрочім — тепер нам не до політики... Ратуємося з душею. Вивозимо, що дасться. Технічні залізничі сотні, кольонни авт, харчові склади, шпиталі... — Консолідація пропала. Чуємо, що Макух вступив до „ґабінету“ Шепеля... Ніби то правда?... Начальна Команда держиться далі Денікіна і — каже нам виїзджати на схід. Ми слухаємо. Але чуємо знову, що десь там утворився вже галицький „Ревком“, що має передати Армію большевикам... Голова крутиться від здогадів, комбінацій. Краще заснути... забути...

І проїзджають „сплячі“ поїзди Галичан. До півночі приїхало чотири. І знову тиша. Здається більше не буде. Але коло другої години по півночі чути свист і сопіння. То ще один ешалон. Іде поволі, „нога за ногою“, як хорий або флеґматик, колеса свищуть, як звичайно. Та що це? Скорість поїзду все меншає, сопіння втихає, іскри з комина перестають бухати, тільки уносяться легко, безвладно, в повітрі, щось заши-

піло, зітхнуло, вдарили тарелі від передних до задніх возів — поїзд станув! Серед чистого поля, серед снігів сухих, як пісок пустинний, на вітрі зимному без захисту ніякого. Місяць освітив перші вози — то Червоний Хрест. Що сталося?... Не знати нічого. Поїзд стоїть мінуту, дві, десять, чверть години. Ніякого людського голосу, крику, розговору. І машини не чути. Поїзд стоїть, наче зімлілий на шляху подорожний, що чекає ратунку. Чорна маса серед білого краєвиду, наче містичний сфінкс, що сам себе не відгадає...

Але ось на переді щось рушається. Мигнула якась тінь, впав якийсь проклін, ніхто не відповів... І знову втихло. Та по хвилі зіскакує хтось з паровозу, іде скоро в сторону возів з червоними хрестами... Це машиніст. Він довго щось крутив, закручував, кляв і говорив до себе — нарешті сплюнув огірчено і йде до когось за порадою... Стукає крісом до одного воза, кличе, кричить, клене „матюкає" — ніщо не помагає... ніхто не чує... віз наче завмер. Іде до другого, третого — те саме. Нарешті побачив світло. То в кухні, що міститься в одному зі задних вагонів, ще світиться.

— Добродію, де командант? — питає машиніст.

— Або я знаю... — А на що вам?

— Та паровіз вигас — дров треба нанести — і води не стало.

— Щож він вам до чорта порадить?

— Скаже дров принести — снігу скаже накидати...

— Кому? Не бачите, все майже в горячці, а хто ні, засунувся в кут — і дітько його не витягне, не то ви з командантом. — Кухар — бо це він говорив — обертається по цих словах до

товариша, що постогнує під дверми. — Миколо, маєш ще що закурити?

Хорий дає знак головою, що тютюн вийшов. Кухар задумується, ніби щось пригадує...

— Він здається курив... Так... Курив. Може лишив що небудь. Погляну! Іде в кут, перевертає по дорозі кілька їдунок, зачінає ногами кілька сплячих товаришів, та чогось шукає.

— Ось це його. — Є!... Спасибіг! царство тобі небесне, Олексо, що лишив мені закурити...

Виймає пачку тютюну з наплечника, що остав по помершому — і крутить папіроску. Закурив — і звертається щойно тепер до машиніста, що й досі стоїть безрадно під дверми, вимахуючи з зимна руками.

— В вагоні ч. 6. Сальонка! — Машиніст зрозумів — біжить до вказаного воза.

— Командант! Пане командант! — Нічого... Машиніст кличе далі, нарешті чує, як у вагоні обзивається щось слабим притишеним голосом: Пане доктор! Ви спите?

— Не сплю. Або що? — обзивається голос десь з горішньої лавки. На це машиніст кричить з надвору...

— Пане доктор! Ми стали в чистім полі! Не має дров ні води!

— А най вас „шляк“ трафить! Ідіть до дижурного!

Знову тихо. Машиніст побіг до кухара — питати за дижурним. — По довгих короводах найшов.

. . . .

...За якої пів години стояв дижурний перед доктором і докладав.

— Пане доктор — я перейшов всі вагони, є всего кількох здорових стрільців, решта всі хорі.

— А вмерлих?

— Трийцять чотири трупи, пане доктор.

— Зібрати здорових, хай поховають. — А старшини до снігу!... З кождого воза взяти по два поліна на паровіз!

Дижурний десь біжить. Доктор збирається. Це властиво поручник-медик. Головного лікаря поховали ще в Барі... — Машиніст тимчасом іде на паровіз. В поїзді чути накликання дижурного — свиставка не вмовкає.

— Збірка! Збірка! Збірка! — Це слово чути сотки разів. Чути якісь невиразні голоси з нутра, проклони, нарікання, лайку... Перед поїздом збирається весь здоровий персонал. Вісім стрільців, чотири санітарі, пять старшин... Дижурний щось говорить, показує руками, здорові торгуються. Надходить поручник — і все якось залагоджує.

— До роботи! Бо замерзнемо ось тут і чорт нас всіх візме.

Здається, начеби той аргумент поділав — бо збірка розходиться, а за хвилю чути розсування дверий, удари об сходи, — гомін понурих голосів.

Стрільці йдуть з лопатами, вибирають мякше місце під гичкою, і копають... Що хвиля перестають, тупають ногами і гріються в руки. Старшини несуть ведра, нагрібують снігу, подають машиністови на паровіз. Поручник-комондант носить дрова — спершу по одному поліноеи, опісля по два.

— Двайцять шість — буде?..

— Ще чотирнайцять... каже машиніст розпалюючи машину.

Минає дві години.

— Могила викопана, — доносить дижурний, заїдаючи кусень зимного хліба.

— Виносити мерців — за порядком від першого воза. Списати всіх на картці: Імя, назвиско, степень... — відповідає комендант, несучи останні три поліна — списати інвентар!

Санітарі виносять трупів Стагають з умерлих чоботи, кожушки, плащі. Беруть папері, гроші. Дижурний списує все. Це для здорових... а це для родичів...

В останій хвилі комендант нагадує собі щось. — Післати по курата! — Один стрілець біжить. Дижурний списує далі трупів і їх інвентар. Санітарі зносять. Скорше, — скорше, — заохочує дижурний, поховаємо, то поїдемо ..

— Курат захорів — доносить стрілець.

— Пропало — каже дижурний — підуть без попа.

Комендант дає знак Скидають трупів у могилу, засипують землею, снігом. Дехто зі стрільців клякає, молиться. Закопали. Несуть тонкий хрест з дощок — закопують. Дижурний видирає картку з нотеса і пише:

„26 Галицьких Стрільців, 8 старшин. Вічная Вам память, Товариші“.

Приклеює картку мякушкою хліба. Готово!

Несуть річі по померших до воза коменданта. Дижурний віддає спис померших, спис річий, гроші з паперами.

Тимчасом паровіз починає шипіти, гудіти, заводить всякими голосами, трясеться мов в лихорадці. Стрільці поховалися в вагони, посумніли, потихли. І проклони втихли. Чути тиху розмову між хорими. „Доктор“ поговорив щось з дижурним четарем і апатично пішов до вагона. Дижурний мимо всього силується на урядову міну,

проходжується по морозі. Поглядає кілька разів в сторону свіжої могили, нарешті не видержує: клякає і хреститься — а в очах виступають сльози.

Опісля йде до паровоза; там уже бухає пара, дим, іскри. Паровіз ожив.

Можемо їхати!

— Вйо! — каже дижурний і скаче на паровіз, поїзд протяжно свище, а радше гуде і пробує рушати. Не мож. Колеса крутяться наоколо осий — та поїзд стоїть на місци. Наче держить його якась таємна сила. Наче поховані товариші взялися руками за поїзд і не пускають, просячи: „Не лишайте нас, не лишайте!...

Машиніст одначе — холодний і несклонний до мелянхолії — вискакує з паровоза, сипле по шинах шутер і пісок; вискакує, пускає пару; паровіз сіпнув цілим поїздом раз, другий — і зпровола покотився.

Остала самітна могила. Вітер дує снігом і завіває сліди всякого життя на тому місці, де недавно відбулася така понура містерія. Один ріг картки відліпився від хреста — і шелестить, наче говорить хтось молитву, шепче тайні заклаття... віби злітаються таємничі птиці — плачки на гріб молодецький. А може це материнні ридання, жіночі плачі, батьківські зітхання, що прилітають сюди з над Дністра, Прута, Черемоша — і вдаряють об хрест на могилі своїх рідних?

А поїзд помчався — скорійш як досі, наче позбувся важкого тягару... За ним видно зарево пожежі. То запалилися снасти. Не видержали — і запалали. Та вогня ніхто не бачить. Поїзд мчиться... засвистав... видно недалеко станція.

РІЗДВО В КРИЖОПОЛІ*).

...Ішли наші Галичани, шукаючи долі,
Та станули ночувати в місті Крижополі.

Та станули ночувати, не могли заснути,
Взявся вітер студененький із півночі дути.

А з заходу і зі сходу воріг натискає —
— Гей, хто браття, хоче жити, за Дністер втікає.

За Дністер? А там Румуни в постолах із лика —
Біднаж наша головонько, журонько велика!

Оглянувся пан десятник: Ой, чом нас так мало?
Де преславне товариство так марно пропало?...

Крижопіль — мале місточко, зглядно село з залізничою станцією. Числить до два тисячі мешканців, переважно Жидів. Положене на рівнині, серед подільских степів — кількадесять верстов від Дністра, — то є румунської границі. Має власний шпиталь, лікаря, фельчерів, аптику — а це все тепер міродатне для постою частин хорої Армії. Нині — 27. грудня — заїхала сюди Начальна Команда; штаб постановив переждати, аж переїдуть всі частини, — як буде можливо — на схід. Капітан останній сходить з потапаючого

*) Крижопіль на шляху Вапнярка-Бірзуля.

корабля. І дійсно ешалони проїзджають. Та це майже самі санітарні поїзди, харчеві склади, технічні відділи. Фронтових частин не видно — і щораз то більше рветься з ними всяка лучба. Зачувати, що по деяких частинах потворилися вже революційні комітети. Доносять, що десь в Бердичеві і в Винниці (чи її вже заняли большевики?) совітські війська обійшлися з Галичанами дуже добре, хорим по шпиталях порозлавали чисте білля — а це нині рідкість, не то у стрільця, але і у старшини. Дехто знова „чув“ щось противного: большевики беруть наших в полон і знущаються, як над военним противником...

Певного не знати ніщо; в штабі, що урядує таки в вагоні, видно рух, який вказувавби на те, що з Денікіном держимо до кінця. Сотник генерального штабу Шобер що хвиля висилає прикази до Бірзулі за порожняками. Видно, стараються щиро і ревно перевезти все до Одесси. Впрочім денікінський відпоручник полковник Саборскій все ще при нашому штабі, в команді двірця денікінці і Галичани, а на двірці стоять ще денікінський панцирний поїзд, „Богатир“, „Громобой“ і „Корнилов“, які все виїзджають в сторону Жмеринки і вертають. Панцирки нові з англійським виеквіпуванням, з далекосяглими гарматами, обслуга — сама російська шляхта — дворяни, в нових англійських одностроях. Та на лицях тих паничиків не видно ні троха военного завзяття ні відваги, вони знають, що це тільки „для паради“ — без війська панцирка нічого не зробить.

. . . .

30. грудня. О 2-ій год. по півночі приходить депеша зі станції Рудниця, кільканацять

верстов від Крижополя, що в ночі спалили селяни з дооколичних сіл деревляний залізничий місток і поховали шини. Це найкраще характеризує відношення українських селян до Денікіна. Денікінський командант в розпуці.

Ми пропали! — каже — видає прикази робітникам, залізничій добровольчій сотні, все робиться з неохотою, як за напасть — і місток два метри довгий, направляється цілий день а станцію заповнюють нові поїзди з Вапнярки.

Селяни, що приходять зі сіл з білим хлібом і всяким мясивом, говорять приязно з Галичанами, а про денікінців кажуть:

Чому вони не забралися? Чи ждуть аж зловимо їх всіх, тих щурів московських?

Денікінці прочули, що наші щось відсахаються від них і дивляться кривим оком та „ждуть“ большевиків, і зачинають недовіряти нам. А коли надійшла вість, що Галичани помагали в Жмеринці шепелівцям бити офіцерів — золотопаговників, стали поводитися цілком визиваючо.

Нині досвіта заїхали до Крижополя відступаючі кримські кавалеристи, пограбували всі склепи та — що досі не бувало — впадали на кватири Галичан, розоружували їх та декотрого з них ограбували до нитки. Перед полуднем уставилася кавалерія в числі 400 шабель перед станцією від сторони Вапнярки з наміром, розоружити нас. На швидку збирає поручник Люнц жандармерію, скоростріли; кавалеристам це не в смак, бо до бою вони не приготовані, а до того ще втихомирює їх полковник Саборскій. Наш штаб сидить у вагоні, холоднокровно викінчує останній плян перевозу Армії.

...3. січня 1920. Ми далі в Крижополі. Справді були в приказі, що нині виїздимо,

і вже дехто прийшов готовий на двірець, але більша частина сидить по кватирах, бо знає, що нинішний приказ виконується аж „за третим разом“. Жандарми поховали рано кількох стрільців, що вже вмерли в крижопільській лічниці. Та на це тепер не звертається уваги. Пополудні заїздить на станцію санітарний поїзд. На помості „приїхав“ померший перед двома днями четар Шепарович; родом з Буковини. Труп ще у старшинському однострою, та без чобіт, що робить на глядача питомо прикре враження. Увесь ешалон хорий; служба, санітарі, навіть лікарі. Вістові Начальної Команди несуть трупа четаря до товарного складу. — На другий день поховали його в городці залізничого двірця, лицем до заходу — до своїх рідних. Промовляв на похороні о. курат Базилевич.

...Трупами-мерцями значиться дорога Галицької Армії. Хрести дають напрям, де нас шукати... Нам сотворено пекло на землі. Та Всевишній справедливий! Не нарікаймо, не роптім, — спаде наша мука і наші терпіння з волі Божої на тих, що нас пхнули на шлях заглади. Затопить їх море сліз, що виплакують за нами наші рідні і близькі — у рідному, та не нашому краю...

Падуть сльози з очий стрілецьких, старшинських... і генерал Тарнавський плаче — і генерал Микитка. Плачуть і присутні на похороні місцеві Поляки...

. . . .

Нині Святий Вечір. На крижопільський базар понавозили селяни з околиці повні вози, сала і хліба. Та Галичани можуть на те тільки глядіти. Ні стрільці, ні старшини не дістали від 1. грудня ніякого льону. Урвалося „батькови“,

урвалося й дітям... Треба задоволитися тим, що дадуть офіціяльно в кухні. А там „вуйко“ Прокопович подбав для старшин і стрільців однаково. Нині ми одна родина. Ще близша, як звичайно, бо лучить нас не тільки спільне свято, але і спільна недоля, як рідна мати дітий своїх.

Морозний, ясний вечір. Типовий український свят-вечір. Та немає тільки пшеничного „діда“ — тут усе менше поетично. Треба йти як звичайно з їдункою і з фляшкою по вечеру. Але дістаємо і кутю і борщ і по білому хлібови, ба навіть по два блини! І компот з сушенини і чай. Ще й лишається багато — бо варено на стан людий із вчорашнго дня, а нині вже кільканайцять убуло... Одні вже похорувалися, і не прийшли, а декого запросив хазяїн до себе. Тут співчувають нам усі: українські селяни, жиди, навіть Поляки, які говорять дуже гарно по українськи: „дивні ваші галичанські Поляки!“

А по вечері чути й коляду подекуди на кватирах. Ось колядують стрільці на вартівні. Замкнеш очі — і ввиджається тобі рідне парубоцтво, Гуцульщина, Покуття, галицьке Поділля.. Коли ми там заколядуємо? А коли заколядують ті, що спочивають нині під грудою українських ланів — і не побачуть вже нині свят-вечера, ні рідної хати?

Старшинський хор колядує коло вагона штабу. Поручник Караван, четар Мойсей, „вуйко“ Прокопович, четар Яценович, четар Прокіп та інші. Генерали дякують, обмінюються посполу желаннями.

— Дай Боже, на другий рік кращих діждати...

— Дай Боже!

Надїзджають нові ешалони. Приїзжі чують коляду...

Що це? Нині Святий Вечір?... питають горячкуючі.

— А ви незнали?...

Хорі закриваються з головою і гірко плачуть.

НОВИЙ РІК У СЛОБІДЦІ*).

...Чи про те нам на воринню зазуля кувала,
Щоб гуцульська сопілонька у Слобідці грала?

Щоби грала, споминала про ліс-полонини...

Заграла вона — сопілонька наша, в Чорногорі скручена з ліщини. Несподівано заграла — На самий наш Новий Рік, велике свято — рано, ранесенько загомоніла. І зумілися ми всі, як рано пробудила нас її тужлива нута, що лунала з одного вагона на слобідському двірці. Здивувалися ми, як вона сюди завандрувала, ще не пощербилася ні не розкололася в пригодах наших великих, але вірна до скону свойому війську рідному, парубоцтву бездольному, держалася нас аж досі. Ховалася десь в наплечнику або за холявою у стрільця Манівчука Гуцула з Ворохти, що беріг її, як ока в голові, у всіх нажких пригодах... Завивав її в сукно тепле, мягеньке, щоб не розсохла, щоби не стратила голосу... І залунала наша рідна „денцівка" серед степів українських безкраїх, серед снігів-ледів студених, далеко від рідної Чорногори, від ви-

*) Слобідка, залізнича станція перед Бірзулею — звідси йде шлях через Рибницю до Румунії.

сокої Говерлі... Лунала зпершу боязко, уривчасто, наче бракувало їй шуму ялиць відвічних, реву бистрого водопаду, — та згодом набрала відваги — як дівчина при першій любовній стрічі, — і заграла, загомоніла легко, звучно, солодко, тужно — аж серце розривалося від болю розкішного, від спомину чарівного... Заграла — наче нам на Новий Рік кращої долі „віншувала“. І полилася коломийкова мельодія...

Ой, на Кути доріженька
На Кути, на Кути,
Бувай любко здоровенька,
Бо я йду в рекрути...

...Бувай, мила, здоровенька,
Не плач, не журися,
Течуть річки кервавії,
Де ми розбрилися.

...Борше буду моя мила
В сірій землі гнити,
А не буду воріженькам
Голови клонити...

Ллється повагом гупульська дума...

...Бай, попід гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький...

...В сторононьці чужинецькій
Блудить стрільчик молодецький.

Ходить, блудить по чуживі —
Варе, стрільчик наш загине...

Заїхали ми до Слобідки досвіта 14. січня — на Новий Рік. Застали вже багато поїздів. Зби-

ралися вони тут по пляну Начальної Команди, бо звідсіль іде залізниця на Румунію, через кінцеву, граничну станцію Рибниця. Чуємо, що вже поїхали наші відпоручники переговорювати з Румунами, щоби в разі дальшого наступу большевиків можна було нам відступити на румунську теріторію. Та видно, що переговори йдуть дуже мляво, не мають ніякого успіху — бо большевики зайняли вже Жмеринку, а на Рибницю не відійшов ще ні один денікінський, ані наш поїзд.

Тимчасом на маленькій станційці зібралося поїздів чимало. Всі частини остають у вагонах, бо Слобідка, це малий присілок, який не помістить на кватирах ні одної сотні. Заледво винайдено місце на шпиталь, що тепер найголовніще. Отаман Сень Ґорук, що назначений командантом Слобідки зглядно частин, які переїзджають, зорґанізував тут лічницю. Є причі, є простирала, сінники. Та що з того, коли нема ні санітарів, ні медичного персоналу, — ні лікія.

І виносять що ночі вмерлих не тільки зі шпиталю, але й просто з вагонів, — виносять їх і ховають де небудь — а найбільше в станційнім городці; — там уже розрісся ліс хрестів, свіжих могил. По написах на хрестах пізнаємо, які ешалони переїздили через Слобідку, бо кождий лишив тут данину смерті, як почтар лишає почту... Нині, щойно поховали кількох стрільців, одного поручника та о. курата Степана Петрушевича. А подивіться по вагонах, що там діється. Майже в кождому два-три хорі, стогнуть без ніякої помочі. Хиба здоровий товариш подасть чаю гарячого, — та це не поможе, бо крізь стіни вагона дує вітер, двері не примикаються, залізна піч по середині то розпечеться нагло, то остигне — а вкритися нічим. А на двірці

у ждальні лежить на долівці повно хорих. Їх залишили ешалони, що виїхали далі. Немилосерно викинули непотрібний баляст... Дехто з хорих держить ще кріс або револьвер, не розстається зі зброєю до останку...

А здорові?... Вони радіб упасти в шаління, забути пекло, яке їх окружує, хоч на хвилинку забути... І не дивниця, що мимо так страшного положення — наймають музику, купують самогонку, хотять загуляти, запити своє горе. А коли строгий отаман Ґорук, зважаючи на повагу хвилі, заборонив урядити забаву з танцями в „Залізничій Авдіторії", здорові взяли музику між ешалони і казали грати. І запивали один до другого самогонкою, співали, сміялися.. Вишукували тверезих і задуманих і затягали до товариства, все одно, чи знакомий, чи незнакомий.

— Ходи, мелянхоліку, запеш з нами. — Новий Рік!..

І пили, кидали лихом об землю, додавали собі отухи.

Сійся, родися, жито-пшениця...
І всяка пашниця... —
...Пиймо, запиймо, а проче дурниця!

. . . .

Над вечір стала забава притихати. Брав мороз, всі ховалися до вагонів. Дехто колядував, дехто грав у карти, на хорих не звертали уваги. А далі все притихло. Лише свиставка дижурних, свисти льокомотив...

...Коло 8 години впав стріл. Крісовий стріл — десь на двірці, здається в ждальні... Біжимо — так, це в ждальні. — Коло буфету — лежить захворівший рано підхоруижий Г. А. прошитий

кулею: Убив сам себе, огірчений недолею — і тим, що ним і його хорими товаришами від рана до вечера ніхто не зайнявся, — стрілив собі з кріса в зболіле серце.

Спи спокійно, друже! Не побачиш уже пекла, яке нам ще прийдеться переживати!...

БЕЗРАДНІСТЬ У НЕДОЛІ.

...А в Роздільній розділилися на дві половини,
Наробили крику, сварки, гіренька годино!

Але бо з вас, пане браття, стали мародери!
Одні тягнуть до „червоних“, другі — на Бендери...

Є ще й треті — „лопатками“ кармани набили,
Чимчикають до Одесси з усієї сили.

Схаменіться, не діліться! Тримайтеся разом!
Тої слави стрілецької не пускайте плазом!

...О то, брате, наступає недобра година:
Стала з війська хороброго безрадна дитина...

В міру, як посувається большевицька армія вперед і прискореним темпом займає широкі области українських земель, ліквідується операція добровольчої армії Денікіна; вона вже властиво не може зватися армією — це тільки поодинокі відділи здеморалізованих банд, що без взаїмної звязи являються то тут, то там, на день-два, пограбують населення, головно Жидів — і зникають. Топляться, як сніг на сонці. Видно тільки по станціях, гарні, нові панцирки — та не чути з них ні одного стрілу; втікають вони з нами безборонними разом — а на чолі їм написано: Ми вже пропали! Ніяких страте-

ґічних шахувань, ніяких плянових рухів, авантура паде катастрофально в пропасть.

Дня 18. січня заїхав Матеріяльний Штаб Галицької Армії до Роздільної. Це узлова станція, з якої іде головний шлях до Одесси, віддаленої 60 верстов, а бічний на Тераспіль до Бендер, рівнож около 60 верстов. Чуємо, що посидимо тут кілька днів. Впрочім це від нас залежить.. Звязь з полевим штабом та діріґуючими чинниками армії ми вже втратили, ніяких приказів не знаємо, не відомо нам нішо і про положення на фронті; можемо їхати далі, коли схочемо, або оставати на місці. А впрочім куди заїдемо?... Це власне стає предметом живих дискусій і гарячих спорів, головно між старшинами, бо вони мають на собі почуття відвічальности за долю стрільців і народнього майна. Кождий шукає виходу, ратунку на свій спосіб. Один каже, що треба „консеквентно“ відступати з Денікіном, то є до Румунії, інші, — що все вже пропало, Румуни не пустять ні Денікіна ні нас, треба отже лишатися та віддати все добро на ласку і неласку ворога. Між цею партією намічується вже і членів евентуального ревкому або відповідних делегатів на случай стрічі з большевиками...

Тільки ті, що мали щастя як небудь надбати досить гривень та „лопаток“*), нічого нікому не кажуть і зникають у напрямі Одесси. Бідолахи! думають, що там найдуть поратунок... А їм навздогін ідуть не конче підхлібні здогади і прізвища їх товаришів, що остали ще при своїй частині. Вони держаться до кінця — „що буде, то буде“. Гроший вже давно не діставали, —

*) „лопатки“ — 50-карбованцеві білети Укр. Держ. Скарбу.

треба обходитися без білого хліба, який виносять на двірець багаті селяни Херсонщини...

22. січня...

Двірець затарасовує чимраз більше поїздів, денікінських і наших, нема де нам встояти. Їдемо далі! На право — чи до Румунії?...

Доїзджаємо до станції Кучерган. Ідемо на кватири до німецької кольонії Штрасбург. Інші частини розташовуються по других кольоніях: Баден, Сельц, Мангайм. Харчевий склад та робітня одностроїв сотника Герасимовича остає на двірці...

Кольонії побудовані тут за Катарини II. на місці незаселених колись українських степів. Дві головні вулиці, що йдуть рівнобіжно до себе, лучать поперечні. Всі обійстя, господарські забудовання побудовані по однаковому плянови, навіть однаково помальовані (на синьо), однакові мають на подвірях пивниці на вино, однакові лавочки перед камяною побіленою огородою, так що своєї кватири не віднайдеш, хиба по числі на домі. Німецький монотонний порядок. Кольоністи прийшли сюди з Альзації і Льотаринґії за панування Катерини II. (кінець XVIII. століття). Говорять по швабськи. Мущини вміють і по українськи, жінки тільки по німецьки. Приймають Галичан радо, називають своїми людьми — бо німецької мови від нікого тут не чули. Гостять нас щиро, навіть на обід до харчівні не пускають. Найбідніший має свою винницю, з якої має власне вино, ліпшого та гіршого сорту. Голодні вигнанці користають з гостинности господарів та віддячуються по свойому. На загальну втіху Німців уряджують по кольоніях концерти, представлення; є тут і театр Н. К. Г. А., в якого склад входять між иншими знані

наші артисти: Іван Рубчак, Микола Бенцаль, Крушельницький та інші.

А тимчасом з Команди немає нічого. Минає тиждень. Дотеперішний комендант станиці сотник Рідль лишає заступника сотника Рижевського і їде „засягнути інформацій". Минає другий тиждень — ні слиху, ні диху. Посилаємо гонців до Команди, до Одесси, до Тераспоня — вертають з нічим. Зачувати тільки, що Одессу зайняли Галичани по згоді Денікіна під свою адміністрацію. Він сам зі штабом вже на кораблях. „Начальна" по певним слухам стоїть в Рибниці — на границі Румунії — та Румуни не пускають. З Винниці знова доносять, що утворився вже „Ревком Червоної Галицької Армії", який офіціяльно „перейшов" з цілою армією до большевиків. Мало це статися за згодою петлюрівського голови міністрів Мазепи. Нарешті і вони побачили наше безвихідне положення. Дійшли до нас навіть відозви винницького „Ревкому", розіслані до армії по цілій Україні з зазивом, гуртуватися у Винниці; І знову діскусії та збори що дня, що години... і далі безрадність, апатія...

...4. лютого...

Положення не змінене. Чуємо, що і денікінських частин Румуни не пускають. Хоч-не-хоч, рішаємося ждати на прихід нового переможця. А він вже зайняв Одессу — іде сюди. Переходять останні відділи денікінської кавалерії, скорострілів, артілерії. Зразок здеморалізованої армії. Грабують останнє, розбивають, пиячуть, напастують — головно жидів. Та з нами до останньої хвилі поводяться коректно. Здається імпонує їм наше горе, солідарність малої горстки, що остала собі вірною до кінця. А може

лучить нас спільна незавидна доля? Вони тепер ще в гіршому від нас положенню...

...Нині відбувалася ліцитація на річі, що остали по вмерших. Плащі, чоботи, блюзки, револьвери. Купують. Гроші підуть як спадок по помершім до його рідні — разом з вісткою про його скін..

...5. лютого...

Нині поховали на кладбищі в Штрасбургу підхорунжого В. Тарновецького. Ще перед кількомя днями говорив я з ним Помер — як тепер звичайно всі — на тиф. І з ним разом сховали в одну могилу помершого стрільця - рядовика. Покійний Тарновецький, народний учитель, ідейний робітник-патріот, член Пресової Кватири Н. К. Г. А. На похороні співав хор театральної дружини, промовляв сотник Колодницький. Німці плакали.

...Вечерами сходяться старшини та взагалі інтелігенти до Пресової Кватири на відчити сотника Колодницького, бувшого директора одної з галицьких гімназій. „Творчість Шевченка"... „До живих і вмерлих і не народжених посланіє"... Дискусії, заміти, поправки, культурні спори. Здається тобі, що сидиш у шкільній салі коломийської або львівської ґімназії. Вправляєш закутини інтелігенції в своєму мозгу, що готов примеркнути серед тої недолі. Відпочиваєш духом по усій журбі, злогадах, неспокою, страхіттю. Рівноважишся хоч по трохи на дусі — здуваєш з нього на хвилю пил сірої апатії.

СТРІЧА З СОВІТСЬКОЮ АРМІЄЮ.

11. лютого. Вже крайний час подумати щось рішуче. Втікають останні стежі Денікіна на Тераспіль. В Мангаймі — 10 верстов від нас — большевики. Сотник Рижевський скликує ще раз збори старшин нашого постою. І знов нерішучість, непорадність. Нас тут мало — не більше чотирох сот. Підемо з денікінцями на Тераспіль — то що там зробимо? Власне приїхав з Тераспоља один післанець. Каже, що ціле місточко завалене останками денікінських військ; Румуни нікого не пускають. Їм видно заімпонував такий наступ большевиків — бояться їх. Отже туди нема чого. Денікінці відступають здовж Дністра до Поляків — а ми чейже цього не зробимо. Знов рішатися ждати тут большевиків — незручно. Перше, що не знаємо нічо про остаточне рішення Штабу і взагалі загалу Армії; ануж зробимо на перекір їхній думці! По друге, колиб навіть Армія на півночі — у Винниці й околицях перейшла вже до совітів, то все таки тут, в селі, коло Тераспоља грозить нам небезпека поголовної масакри. Скажуть, що ми відділилися від прочих Галичан, щоби утікти до Румунії — отже коли не

масакра, то в найліпшому разі полон та розстріли.

О 10 ій год. вечером рішаємося йти на двірець Кучерган. Може піде ще який поїзд на Роздільну, може ще доїдемо до прочих частин Армії. Виходимо з села, лишаючи кольоністів в страху перед грасуючими грабіжниками Денікіна — і в непевності, що принесе їм новий окупант. Лишаємо і декого з наших — хорих у шпиталі та на кватирах; лишаємо і поручника Д-ра Завaликута, якому жінка повила дитинку.

Хто йде, хто їде на двірець, віддалений від Штрасбурга пять верстов. Знаходимо справді порожний поїзд, що по запевненням команди двірця „має відїхати“ на Роздільну. Приміщуємося всі де можемо і — ждемо. Вже не один думає, куди нас завезе знову химерна доля, що станеться з нами. Поволи засипляє оден за другим — мимо острого морозу і пронизаючого вітру, що дує крізь шпари вагонових стін.

Коло 12-ої год. в ночі будить нас експльозія шрапнеля над нашим поїздом. Зриваємося, вибігаємо з вагону, стріли падуть далі. За нами горять залізничі склади запалені шрапнелем — а може ворожим емісаріем; нас видно, як на долоні... це викликає шалену паніку. Двірець роїться від Галичан. Тут і там видно ще смертельно блідих денікінців. Всі бігають безрадні; чути справді прикази, однак ніхто нічого не ратує. Все своє лишили у вагонах і біжать до стаційних забудовань. Десь близько на залізничому мості став грати скоростріл. Поволи орієнтуємося. Це остання сторожа Денікіна, яку викурюють большевики, що уставили вже гармати в Сельцу — сім верстов від двірця. Один по другім вертаємо до вагона по свої клунки. При

світлі пожежі перебігаємо туда й назад, ратуючи останне, щоби було хоч чим прикритися...

Над ранком втихло. Свідками вічної події є трупи двох денікінців, що лежать з розбитими головами серед вулиці. Кажуть, що большевиків відперто. Ідемо назад до вагонів, чуємо вже навіть свист паровоза, який має нас відвезти до Роздільної. Коли це вістка: не поїдемо! Запізно! Большевики зайняли вже вчора Роздільну і підходять сюди. Утікають ще дві останні денікінські панцирки. І знов переполох. Не помагає ні приказ, — приказів тепер немає — ні ніяка порада. В першій хвиливі більшість нас рішається лишати все і перейти полями до найблищого села. Та примір холоднокровних одиниць ділає гіпнотизуючо. Ідемо на двірець. Ждемо в непевності, що буде далі.

Панцирки вже відступили за залізничий міст, дві верстви від двірця. Стріляють по шляху в напрямі на Роздільну. Доносять нам, що большевицькі стежі видно вже недалеко двірця. Нервовіщі та жінки ховяються в сутерини двірця, де збилося вже понад триста люда, прочі сидять далі в ждальні. Хтось піддає гадку вибрати делегатів, які би пояснили зближаючимся червовоармейцям, хто ми, і просили пощади. Вибирають на делегатів сотника Колодницького та хорунжого Прокоповича. З білими перевязками на рукавах виходять напроти перших кавалеристів, ризикуючи життям. Ждемо в напруженню. Стали. Говорять. Вертають. Добре. Зараз перекажуть все командірови бригади, товаришу Катовському. Ждемо... Їде Катовський. Молодий, інтелігентний чоловік з добре виглядаючим, буржуйським—наперекір своїм переконанням—видом. В червоній „уланці" на голові. Він знає вже про Галицький Ревком у Винниці, і має відповідні

вказівки що до відношення зглядом стрічних Галичан. Входить зі своїм політичним комісарем на двірець. Збираються Галичани. Комісар говорить — по українськи.

„...Могутня кількаміліонова армія здобула цілу Росію — піде і на Галицію і звільнить наших братів з капіталістичного ярма... хай живе влада робітників і селян! Хай живе влада совітів! Хай живе III. Інтернаціал!...“

Нові слова, нові, нечувані нами кличі... Нові „союзники“.:. Нові надії-сподівання... Гей, гей! Чи сповняться вони, ті обіцянки, що їх подав щойно бесідник, а передовсім чи зможемо ми додержати їм кроку пролетарської Армії в союзі? Чи зможемо зробити шалений скок від націоналізму — до комунізму, чи зможемо приноровитися хочби в часті до вимог союзника-комуніста?... А може це також такий „переходовий союз?...“

Червоноармейці показалися зглядом нас дуже ввічливі: питали нас, чим можуть нам помогти, — а коли сотник Колодницький сказав, що ми духово і фізично смертельно перемучені останніми пригодами, й передусім потребуємо конечно хочби кількадневного відпочинку в котрійсь — з поблизьких кольоній, згодився Катовський на все, казав зібрати підводи і завести нас до Бадену — 6 верстов з Кучерган. Зброю позволено нам носити — отже ми формальні союзники. Самі собі не віримо, їдемо до Бадену — де витають нас радо кольоністи. Першу ніч спимо — як забиті. Нема спромоги думати, дискутувати. Кождий паде як колода, де попало; Забагатий навал вражінь останнього часу змучив нас над усяке поняття.

. . . .

...Та не довго прийшлося відпочивати... То було в четвер, 12. лютого, а 15. лютого — в неділю рано почули ми нагло над Баденом свист гарматніх куль. Спершу не знали, що сталося, та по хвилі все вияснилося. Це останки „Добровольців“ пробивалися з Одесси на Тераспіль — і сюди їм була дорога. Около 5000 їх було; самі офіцири, з кольосальним обозом, з жінками. Вони постановили за всяку ціну вратуватися втечею до Румунії, або до Польщі. На горбках Бадену заступили їм дорогу червоноармейські роти, піхота і кавалерія, що виросли десь як з під землі.

Галичани зібралися всі до стацийної Команди, готові на всяку евентуальність — і на те, що коли Денікінці хоч на годину здобудуть село, переріжуть всіх як зрадників!... Около полудня побачили ми правильну розстрільну червоноармейців, що поволі, але певно посувалася на село через горбок. Їх стрінув град куль зі скорострілів. Денікінці зробили розпучливий протинаступ — і їм вдалося зайняти половину села — від сторони Дністрового лиману. Самі офіцири, полковники, а навіть генерали йшли як прості рядові-ровшики в перших рядах. Вони знали, що тільки так ще зможуть уратуватися — бо віддатися в полон, це значило — певна смерть. І загнулися на хвилю большевицькі ряди — та тільки на хвилю. По розстрілянню кількох вагаючихся повів командір до дальшого наступу. Ідейний фанатизм побідив — Денікінці втікли, — ми лекше відітхнули. Ранком зібрали ми зі своїх клунків дещо найпотрібніще і пішки вибралися до Роздільної. Над вечір були вже на місцях, надіючися, що хоч тут найдемо вже бажаний випочинок.

ПРОЛЬОҐ СОЮЗУ...

Сидимо покищо в Роздільній. Важко приходиться жити. Їсти мало що, а — гроший на закупно „з боку“ як не було, так немає. Ага, — правда! Ми дістали вчора гроші — платню за січень, лютий і марець — але дістали самими денікінськими тисячками т. зв. „колокольчиками“, за які тепер нічого не дістане. Ходять тепер всякі гроші, навіть „лопатки“ денікінські, а власне одинокі тисячки не ходять, певне на наше щастя.. Бідному все вітер в очі. Коли б ми ті „колокольчики“ одержали були ще два тижні тому назад, булиб закупили за них в десятеро більше всячини, як тепер за совітські. Бо за Денікіна платилося фунт хліба 16 рублів, а тепер і по 160 тяжко дістати.

Що дня приходять до нас нові вісти — з Начальної Команди. Начальної властиво вже немає а—Полевий Штаб Червоної Української Галицької Армії, в скороченню Пол. Штаб. Чуга, який переїхав до Балти на сталий осідок. Зачувати, що буде загальний перегляд Армії — на якому поділиться всіх на дві части: одна на фронт, друга до „цивіля“... Маркірантів не буде: По частинах заведено вже комісарів, Галичан і Росіян або Придніпрянських комуністів, які

мають бути душею всього зреформованого війська, його учителями і фактичними командантами. Вони і підчас бою ведуть свої частини і йдуть дійсно на самий перед. — Це бачили ми вже в бою, в Бадені, де згинув перший політ.-ком. бригади Катовського, який попередного дня промовляв до нас на кучерганській станції. Це, правду сказати нам імпонує, бо мусить імпонувати всякому велич ідеї, що робить чоловіка готовим до всякого пожертвування за справу, яку вважає він святою, — без огляду на те, якою вона видавалася би для інших. — На це все „ми ще пишемося“ — говорять стрільці — і від біди призвичаюються поволі до титулування своїх старшин „товариш“ замісць „пан“, бо таке воно є в одному з перших приказів наших нових зверхників. Важко нашому стрільцеви призвичаїться до цього, бо слово „товариш“ розуміє він інакше, як требаби розуміти в змислі комуністичного устрою.

Але вже ніяк не може стрілець погодитися з тим, щоби скинути зі шапки національний емблем, льва, чи тризуб, а вбрати комуністичну звізду, якої значіння він не розуміє. В ньому бунтується вся душа, коли чує, що не вільно вже співати „Ще не вмерла“ — ані уживати синьо-жовтих рідних прапорів. Як то? Цілу будівлю рідного національного виховання, високу колонну ідеї боротьби за свободу свойого народу, України, має він звалити одним махом і заступити незрозумілою, а тим самим і безвартісною для його, комуністичною ідеєю інтернаціоналу?... Ні, це значилоби самонасильство, заперечення самого себе. Це неможливе.

Покищо тут — на провінції — толерують червоноармейці українські відзнаки на наших мазепинках, толерують і пісню „Ще не вмерла“

— глядять навіть на те, як наша сотня скорострілів іде на вправи з гарно вишиваним синьо жовтим прапором, на якому пишається лев з короною... Але зачувати, що там, у Балті, переводять вже в життя свої зарядження; силою скидають відзнаки, карають за всякий прояв націоналізму... Або ви наші союзники, такі самі червоні, як і ми, — або наші вороги, Петлюрівці!... Одно з двох — мародерства не стерпимо!...

— Слушно, наша гірка доле, думаємо собі — обібрався за гриба, треба в борщ лізти, хочби і кипячий... і на приказ совітів убираємо червону звізду. Та душа не знає революції, тільки мусить перейти еволюцію, розвій ідеї, стремління, аж поволі дійде до зрозуміння того, що нам у першій хвилі здається абсурдом. Радикально не дасться викорінити з духа те, що росло там десятки літ. Це бачуть інтелігентні одиниці з поміж наших — і вже тепер предсказують, що ідея комунізму і взагалі інтернаціоналізму не дасться защепити в нашій національній армії радикальними средствами в протягу двох тижнів, як цього забажала совітська влада.

Ми потрафимо бути добрими союзниками Совітської Армії, в натуральному значінню, коли йде о виборення тої самої цілі під стратегічним оглядом, та ще не зараз можемо стати речником тої ідеї, що голосять наші нові товариші. І коли це узглядвять вони, то наша союзна боротьба зі спільним ворогом певно закінчиться побідою — а ні, то катастрофою для нас самих і для їх.

...28. лютого. Нині перевезли в напрямі на Одессу арештованих генералів: Микитку і Ціріца. Арештував їх Галицький Ревком —

в Рибниці, на границі Румунії — і везе на суд... Гай, гай!

...2. марта. Про наш відїзд ще нічого не чути. Здається, довгенько ще прийдеться посидіти в Роздільній.

Незабаром припадає 59. річниця смерті Тараса Шевченка. Готовимося урочисто її відсвяткувати, тим більше, що — на щастя — і совітська влада попирає свято нашого генія на свій спосіб, називаючи Його одним з перших піовірів свободи пролетаріяту... Почитає Його як всесвітного Борця за універсальну ідею рівности — а ми, як речника волі українського люду, — досить того, що свято обходимо спільно. Готовимося отже й ми, Галичани, обійти його так, як рідко коли, щоби заманіфестувати власне тепер більше, як коли, що на перекір всяким підозрінням і калюмніям з боку своїх і чужих — ми остали і на далі чисті як сльоза, без порока, без плями на нашому загально - українському прапорі; щоби показати, що тепер більше, як коли, почуваємося дітьми великого Пророка, бо мучимося за його ідею слово, що сталося тілом. Він певно нас зрозуміє. А калюмній і підозрінь і призвищ непідхлібних дістанеться нам певно багато. Передовсім від наших братів Придніпрявців, опісля від де-кого з наших власних земляків, що не розуміє, бо не може розуміти нашої трагедії, яка є і його власною трагедією, і підчас коли ми мучимося, він там танцює на карнавалі та критикує „свою“ Армію. І від політиків каварняних, що „ніяк не можуть зрозуміти промаху“, який ми зробили...

Довго будуть згадувати мешканці Роздільної свято, яке святкували в них Галичани, святкували разом з ними. Не забудуть вони, бо мають від нас трівку памятку: велику, гарно уря-

джену театральну і концертову сцену. Збудували ми її на передодні роковин — у старій ремізі для машин на двірці у Роздільній. Сала завбільшки партеру у львівському мійському театрі, сцена простора, збудована по найновіщим вимогам та артистичним прикрасам. Будували її: інж. сотник Рижевський (технічна сторона), відомий артист Гнат Колпуняк та артистичні малярі і рисівники — П. Артимович та сотник Гандяк. Над сценою уміщено великий портрет Шевченка (Гандяк), на право алегоричний образ роботи хорунжого Максимовича, представляючий могилу Шевченка, під якою раб рве свої кайдани. На ліво пропамятна таблиця слідуючого змісту: „Братам Наддніпрянцям на спомин збудували Галичани в днях 7 — 10 марта 1920“.

Кромі цього зладжено програмки свята, друковані в друкарні „Козацького Голосу“ у вагоні. Заголовний листок, — портрет Т. Шевченка в молодечому віці з терновою обвідкою — робота Колцуняка і Гандяка, під портретом напис: „Програма свята 59. роковин смерти Тараса Шевченка, дня 10. березня 1920 р. ст. Роздільна“.

Перша часть свята почалася панахидою о 2-ій год. з полудня в місцевій церкві. Друга частина — це музично-вокальний концерт о 3-ій год. з полудня, який відбувся в згаданій салі.

...Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте!
І мене в сімї великій,
В сімї вольній — новій,
Не забудьте помянути —

співає мужеський хор під проводом П. Артимовича.

Помянули ми Тебе, великий учителю, помянули краще, як коли. Ти бачиш наші щирі змагання, наші чисті думи, Ти зрозумієш нашу трагедію і не осудиш нас. Спомянули ми Тебе, на спілку з братами Придніпрянцями, щоб показати, що наша ідея не „льокально галицька“, але загально-українська. І згадували ми Тебе по українськи, тільки з точки національного почитання Твойого ґенія — наперекір інтенціям наших теперішних наставників. Замаїли ми Твій портрет цвітами, ручниками і синьо-жовтими стяжками, хоч криво поглядав на це наш новий союзник, що хотів бачити Тебе в червоному... А вже не міг стерпіти політичний комісар синьо-жовтого прапору, що умістили ми на ліво від занавіси. Не так прапору, — як льва золотого з короною на голові, емблему старого українського Галича. Він казав таки як небудь закрити корону, бо інакше не дозволить починати концерту. І ми мусіли послухати — чия сила, того воля — і закрили корону цвітисту. Бо не було що й пояснятн, що це чейже наш традиційний герб, який не свідчить про наші реакційно-монархічні переконання, — тільки є символом нашого національного патріотизму, змагаючого до визволення українського люду і до створення української держави. Не могли ми того пояснити, — бо про це говорити нам тепер не вільно. І вволили ми волю союзників на зверх, та внутрі серця нашого зродилося ще більше завзяття — упертість, а коли в тягу концерту через піднесення занавіси фалди хоругви отворилися і лев з короною показався знову, це загіпнотизувало навіть комісара-комуніста і він вже до кінця — мовчав... а дехто з наших підсміхався.

По концерті, який складався з хорових і сольових співів, скрипки та деклямацій (тамошні діти 6—8 літ деклямували „Молитви“ Шевченка) а закінчився піснею „Чорна ріля ізорана“ — відбулася вистава „Невольника“. Відіграла його дружина „Театру Н. К. Г. А.“. — Залунали козацькі пісні — а між ними пісня бандуристи Недобитого:

„Вдарять дзвони в велику годину,
Вдарять разом по Вкраїні всій,
Ти воскреснеш моя Україно,
В давній славі і чести Своїй!“

І знов заспівав народ:

Боже Великий Єдиний, Неньку-Вкраїну спаси!

а на останку залунав національний гимн...

Піднесені на дусі виходили около 3-ої год. ранком Галичани і місцеві Українці з концертової салі. Повні досади пропихалися крізь товпу народа поодинокі червоноармейці. Що кипіло в ту пору в їхньому внутрі, які пляни висувало їм розчарування зглядом нас, — не знаємо... Але прийшовши на кватири, ми стали роздумувати над забороною комісаря — вивішувати українську хоругов, над його морщенням чола перед нашим національним гимном. І бачили ми вже з гори, що не до добра заведе нас цей „союз“...

...Ми наскрізь демократичний народ, і в суті річі ми є натуральним союзником большевиків — та в своїх змаганнях, хочби навіть плече в плече при осяганню тої самої мети, ми стоїмо на ріжних становищах: ми Українці на становищі національного визволення, а слід за тим незалежности української держави, без згляду на те, якаби вона була, а наш „союзник“ на стано-

вищі „злиття усіх країн у всесвітну совітську державу“ — а поки це прийде — злиття Росії й України в одну совітську Росію... Ми хочемо тільки свойого, а він є властиво таким самим довгоруким імперіялістом, як був і білий цар. Колиб йому ходило о форму влади, а не о знівелювання нації, зглядно національно-державної окремішности, — ми згодилисяби на те, але до злиття в комуністичну масу инших народів — ми ще „не доросли“, не розвинулися. Не можемо перескочити через своє національне виховання — просто до національного індіферентизму, — от що є головною причиною, що ми не зараз зможемо стати щирими союзниками совітів. Можемо стати українськими комуністами, коли це є конечним услівям волі нашого народу, — але космополітами не зараз.

Ось такі думки снувалися в наших головах по Шевченківському Концерті. Ми усвідомляли собі, що треба ждати нам нових гірких проб долі, нових хрестів на нашій дорозі, нових жертв, нового терпіння. І дивувалися ми собі, звідки береться у нас стільки живучої сили, звідки мимо так важких ударів стільки відпорности до дальшого пожертвування. І здається, що тої ночі, з 10. на 11. марта — ні один з галицьких воїнів не міг заснути...

КАТАСТРОФА НЕДАЛЕКО.

Балта, 20. марта 1921.

Погідний, ясний день вчасної весни. Мале місто, в якому нині торг, кишить від натовпу народу. Повно Євреїв, тих звинних українських Євреїв, що вміють примінитися до кождої влади — і по перших жертвах погрому, які складають обовязково з приходом кождої нової армії, витягають зиски з тих самих, що вчора зарізали їм батька або брата. Бо буйні є тільки перші ряди армії, фронтові частини, що мають специяльну мораль, а вже запільні — мирні й лагідні. Позїжджалося повно дооколичних селян. В їх широких возах знайдеш всього доволі: хліба, муки, круп, свинини. Говорять чисто по українськи з винятком слова „да“ — що означає „так“ і „розуміється“ і „може“... Не захвалюють свого товару, сидять собі спокійненько, потягаючи табачок, певні своєї позиції. І не „протегують“ нікого — однаково ставляться до товаришів комуністів і цивільних покупців.

Тільки з більшою готовістю відносяться до Галичан, називаючи їх „своїми“ людьми, — не хотячи вірити, щоби вони стали „настоящими“ большевиками... Він добрий політик і розвине-

ний ум, в вищому степені, як наш галицький мужик. Знає добре не тільки про Керенського, Леніна, Троцького, але і про Антанту, Вільзона, і „Лод“ Джоржа. На Євреїв дивиться з призирством.

— Ов, Мошку Абрамович! Вчора ще говорив ти до мене — Степане Йванович, а нині вже „товариш“... І він сміється на ціле горло — а большевики слухають, але беруть це все за жарт, — бо власне селянин вмів це так хитро закрасити...

Видно також і богато Галичан. Та чому вони щось не подібні до себе з минулих днів... Ходять прибиті, пригноблені, минають один другого без слова розмови, часто без взаїмного поздоровлення... Навіть добре знакомі і приятелі минають себе з одним словом „гаразд“ а коли йде двох то говорять півголосом — навіть про тютюн і урядові години.. В очах якийсь тайний страх, в руках знати певне звязання, таєння своїх діл, своїх думок. Не чути давних диспут, живих і запальчивих як молодість, як стрілецька хоробрість; завмерли сміхи і жарти здорові, несилувані, сціпеніли в одному гіркому усміху на устах. Неначе важкий камінь валяг на стрілецьку грудь свободулюбну — і тисне, гнете й здушує всі думи вольні, слова щирі — отверті!

Гей, та хто зрозуміє народніх борців у цій незвичайній хвилині, незвичайній ізза своєї непевности, хиткости, гіркости!...

Хто збагне тайні терпіння душі вояка-патріота, що йшов по шляху визволення свойого люду рідного, не збочував з нього перед ніякою небезпекою, під ніякими умовами, а тут невмолимі обставини примусили його до запертя себе самого, до відречення від свойого ідеалу, до душення живого вогню, до фарисейства — симуля-

ції... Важке положення, важкі хвилі, їх зрозуміє лиш той, хто був з нами тоді там у Роздільній, Бірзулі, Балті, — а власне в Балті, де стоїть Полевий Штаб Ч. У. Г. А., де є найвищі комісарі, совітські сторожі комунізму, Москалі й одиниці зі своїх Галичан, що дивним збігом життєвих обставин проти природи свойого поневоленого народу змогли стати інтернаціоналістами, щирими проповідниками комуністичного ладу, учителями в тім напрямі своєї рідної армії. Тут є найвищі уряди: як: Рев-Трибунал Чуга, з вибраними членами, та осібний „секретний відділ“, що строго судить всякі спротиви комуністичному порядкови. Правда нема тут надужить, про які ми чували, але є справедливість, і то строга справедливість, мимо того, що судять свої своїх, Галичани — Галичан. — Судять вони й тамошних горожан і царських офіцирів, та всі мешканці Балти хвалять галицький Трибунал за зичливісгь і умиркованість у вимірюванню кари... Алс що правда й своїм власним товаришам не дають судді пардону і вже кількох засудили за надужиття на кару смерті...

Уряджують віча-мітінги з окрема для стрільців і старшин та інтеліґентів, переконують їх та вмовляють, що найвище благо й одинока наша надія, це большевизм. І слухають прості стрільці та інтеліґенти — слухають та потакують; та душі не перевернеш. І от трагедія! Свої своїх не зрозуміли. Свої своїм дивуються, — одні — народовці — комуністам, як вони так скоро перечервонилися, — а комуністи, яких впрочім лише дуже мало, народовцям, що не бачуть у большевизмі свойого спасення... І свої своїх підозрівають, слідять, арештують, може і з примусу свого уряду, бо їх також зорять бачно корінні совітські — комісарі

І нині в Полевім Штабі мітінг для бувших старшин. Реферує т. Кохан, т. Чайковський Василь і т. Гадзінський Володимир. Представляють щиро усе, що думають найвищі з „Рев-воен-совета“ про Галичан взагалі і про старшин з окрема. До цих останніх відносяться з недовірям, підозрівають їх о контр-революцію, бо бачуть наглядно, що вони ще не перейнялися, як слід, ідеєю совітів. Остерігають — також щиро — своїх товаришів перед наслідками, які може спровадити за собою таке поведення, просять, в кінці благають, щоби в імя загального добра всі солідаризувалися з новою владою і ставали правдивими товаришами ідеї. Поучують, що впрочім було вже в приказах Полевого Штабу, як відучувати стрільців від дотеперішнього способу титулятури, що більше — кажуть карати таких, що при титулі додають місто слова „товариш“ слово „пан“, бо трафляються на жаль рафіновані провокатори, які часто з особистої месті навмисно титулують дотичного старшину словом „пан“, а опісля жалуються на нього, що не скартав їх за такий поступок. А це вже доказ конт-революції і підстава до покарання.

Без сумніву говорять це товариші комуністи в добрій вірі, що пропагують останний спосіб збавлення свого народу з неволі, і в добрій вірі навертають своїх товаришів, які знова проти свойого переконання не можуть стати їх учениками...

Виступає оден „з невірних“ і говорить, говорить щиро, як то важко за два тижні стати з національного борця — червоноармейцем, як важко за два тижні затерти в собі сліди довголітного національного виховання. Пропонує верховній владі полишення деякого часу для повільної еволюції, ферментації в души, — інакше

революційний клич на наших устах буде все лише обманом для союзника. Опрокидує чорну роботу темних духів, що толеровані зверхниками ширять між стрільцями вісти про мниму нещирість своїх старшин, про потребу касування їх або навіть мордування!

Саме входить на салю один старшина Бригади У. С. С. — і скаржиться на політичного комісаря С., який всевладно арештує і відсилає до Полевого Штабу своїх таки товаришів У. С. С. і строго переслідує всякі прояви національних переконань. Перед останнім вислав він до Балти ще кількох старшин, яких цей старшина тут не бачить; видно вони боячися кари, десь по дорозі пропали. І то найкращі наші жовніри: Мінчак, Мандзій і другі.

Понуро й важко нам на душі; опускаємо салю мітінгу; без слова розходимося по кватирах.

Диспут нема, бо вони не дозволені, — та кождий з нас без того усвідомив собі вже безвиглядність нашого положення, що скорше чи пізн ще від такої дісгармонії доведе до цілковитого розриву зі совітами і до нашого упадку, який і їм принесе велику шкоду...

КАТАСТРОФА ДОЗРІЛА...

Чудва, погідна була весна 1920 р.! Вже з початком марта сніги-леди стопилися, води-ручаї отворилися і заклекотіли. А при кінці марта показалася парість зелена на деревині. І скоро вибуяла травиця свіжа на Вкраїні нашій -- і все стало розвиватися зі сну зимового, як би нічого... Начеб і не було кровопролиття, братовбійства, фалшивих кличів — гасла до морду...

Вчасно вбралася, ти Винвице у весняне, святочне вбрання, наче дівчина — підросток, що дістала нове плаття на Великдень -- і ще до зорі нетерпляче вбирається! Замаїлася ти, гордо та пишно. А про те тобі й журби не має, що в твоїх брамах, у закутках коїться. Здається нічого й не прочуваєш та не догадуєшся, що тут на щось нового й незвичайного заноситься. Тай не диво, бо й ми самі на загал нічого не знаємо, нічого не прочуваємо...

Бо й що тут може статися несподівано, неждано? Все чейже гаразд. Галичани „почервонилися“ — бодай зверха — до того степеня, що союзники вже їм довіряють і зброю, еквіпунок роздали, позаприсягали і в імя комуни все-

світної на фронт післали. Правда — з Корпусів Червоні Бригади поробили і до них своїх корінних сторожів-політкомів зачислили, — щоб добре дбали, на сторожі вірності ідеї стояли, всякий рух непевний між „Галічанамі“ помічали...

І стоять Бригади наші на фронті бойовому, — на свойого ворога народного, відвічного, що тепер став їм подвійним ворогом... наступають, велику ще силу в собі почувають.. Бо щеж їх понад трицять тисяч самих здорових, боєздатних по всіх хоробах і пригодах остало, — хлопців як мур — як криця, на все готових...

Здається все в порядку. Та щось від часів останніх, від половини цвітня — чим раз частійші вісти з „тамтого боку“ наспівають — наші серця хвилюють, зрушують, нас в гуртки потаємні збивають... Щось шепочуть-перешіптують між собою непевні „Галічані“ а товариші союзники теє добачують, велику увагу на нас звертають. — Та на тім і кінчиться — все щейде далі своїм шляхом; далі виповнюємо прикази Реввоенсовету XII. Армії — і далі надходять підхлібні для „Галиційских стрелков“ звіти з поля бою...

Тільки десь около 20. цвітня пропав нам з Винниці товариш поручник Гачкевич тай поручник Антін Калинець. Пропали, як у воду впали... Нічого не прочуваємо і в гарний, погідний день 23. цвітня в пятницю, як звичайно виходимо з бюр і установ від праці, що кінчиться о четвертій годині по полудні. Хто йде на прохід, хто відпочиває, а хто до театру. Артисти драматичного театру ім. Франка вже готові, загреміровані — і публика посходилася. Та що це? Три чверти на сему залунав десь близько гарматний вистріл... один... другий.. десятий.. Вибігаємо — і артисти вибігають

вхарактеризовані. Одні кажуть, що це з польського літака падають бомби. Другі, що це вправи артилерії за містом. Дзень! — над мійським театром експльодував шрапнель. Ми остовпіли. Це вже без сумніву бють „наші наших“ — як каже хтось з дотепніщих. Але хто?

Попри нас перебігають верхом і піхотою перелякані червоноармейці. Питаємо, хто це, (що за наївність) не знають. Вибігають усі з кватир, беруть за зброю — а гармати бють. Надбігають з тої сторони люди — „то Тютюнник!“ Неправдподібне! Він у Балті. „То Шепель!“ Може бути...

— Ховатися! — чуємо крик з подвірря напроти театру. Глядимо туди — це Галичани! Два стрільці тащать скоростріл і наставляють проти театру; за ними йде розстрільна, старшини з відзнаками, що нині в нас не видно. Ми зумілися. Не було часу думати. В одній хвилі усвідомили собі все.

Публика ховається до театру. Наоколо стрілянина. Втікають якісь перестрашеві люди... куди? звідки?

— Ми з чрезвичайки. Було нас двацятьох, цеї ночі мали нас розстріляти... Галичани нас увільнили... Убили головного предсідника і заступника голови чрезвичайки. Боже їм помагай на далі... —

Вечером стріли втихають. Галичани здобули половину городу і перший міст. Коло реальної школи уставили гармати, бють на двірець. Дехто з Галичан взяв за кріс і пристав до своїх...

Але більшість заскочена нагло такою подією не знає, що робити. Ануж це тільки очайдушна горстка збунтувалася і лише пошкодить справі. Ніхто нічого не знає, не орієнтується,

тим більше, що в ночі все стихло і не знаємо, хто паном міста.

Рано глядимо на вулицю — ходять Галичани. Збираємося, виходимо на вулицю; нараз счинюється густа стрілянина, — з большевицького боку їде кілька тягарових авт зі скорострілами — большевики зорганізували наступ. Завзятий опір з боку Галичан ломиться під ворожою перевагою, Галичани відступають.

До полудня большевики опанували місто. Почалася нагінка за Галичанами. Хто не поховався по закутках і пивницях, того витягали з хати на віз і відвозили... Доходять нас страшні вісти... Один сотник застрілив себе не хотячи датися арештувати...

Наступають дні страшної змори, смертельного переляку, свідомости меча Дамокля над собою; Галичан нігде не видко, хиба відважніщих в цивільному перебранню, що прокрадаються до поблизької хати до товариша, чи „він що не знає...“ На мурах міста появляються оповістки винницького ревкому: до 24 годин мають зголоситися ті, що в день 23. цвітня втікли з вязниці Ч. К. (Чрезвичайна Комісія). Впротивному разі смерть без суду... Друга оповістка: до 3. днів мають зарегіструватися в ЧК. всі військові і цивільні Галичани. Не зарегістровані будуть суджені надзвичайним судом. Підписаний голова Тарноградський.

Ревізії за Галичанами по кватирах не устають тимчасом ні на годину. Першого дня не йде ніхто, другого пішли деякі стрільці; пустили їх, здається для заохоти інших. 27. цвітня йдемо й ми — кільканацять старшин і цивільних — артистів театру. Записали і не пускають. Кажуть зачекати а на дверах ставлять стійкового.. Зачинаємо денервуватися — ми вже арештовані.

Ждемо. Коло 12-ої год. в полудне виходить діловод і заявляє: Можете йти, візветься вас пізніще. Тепер не має відповідних до регістрації паперів. — Вибігаємо наче на крилах — хто зна чого ми оминули... І справді. Довідуємося про властиву причину увільнення... Галичани, що 23. цвітня всі виступили проти большевиків, отворили тим самим фронт для польської й української армії і Поляки завдяки тому здобули вже нині Калинівку. Винниця до другої години пополудні була евакуована большевиками. Ми вратовані! З найкращими надіями ждемо українських частин, армії Петлюри.

...Горе нам! Чи сподівалися ми, що демонстрація 23. цвітня — це останній наш виступ?... Чи сподівалися ми, що цей доказ солідарності зі загальною українською справою стрінеться — з порадою, а радше просьбою отамана Петлюри, висланою до Поляків в хвилі здобуття Проскурова, забрати Галичан у полон?... Нещасні ми — та ще більше нещасні й гідні пожалування ті, що жертвували нас, нам і собі на загибель... А кому?!...

— — — — — — — — — — — —

...2. мая — вже по приході українських і польських військ (українських ми властиво не бачили) довідалися ми, де зникли — Гачкевич і Калинець; довідалися від останнього, який вспів вратуватися. Вони оба були назначені перевести наступ на винницький відтинок. Наступ перевели залогою Запасного Коша II. Бригади... двома гарматами, заледви сотнею людей! Цілком зрозуміло, що тою горсткою не могли на свойому відтинку віднести побіди і відступили. Стрільців большевики по більшій часті забрали в полон, а втікаючих дігнали большевицькі ка-

валерности під селом Зарванцями під Літином. Калинець вратувався, а Гачкевича порубали шаблями. В три дні опісля по відступі большевиків похоровили його в Літиві.

Покійний лишив у Львові жінку й дитину.

Честь Тобі, гідвий Товаришу! Ти один з тих, що дорогою жертвою свойого молодого життя засвідчили перед світом, що прапор Галичан оставав у всіх пригодах і „союзах“ чистим, несплямленим зрадою загальної справи; що вони все шукали ратунку для України — а навіть там, де не було віякого вигляду на виграну, вони виступали в Її обороні. Честь народню цінили над усе.

Видання
Червоної
Калини